

UUS VAADE EESTI JA VANA-VENE VARASEMALE AJALOOLE

Enn HAABSAAR

Eesti Muinsuskaitse Selts. Autori kodune aadress: Viljandi mnt. 12, EE-3410 Kiisa, Harju maakond, Eesti

Esitanud P. Raudkivi

Toimetusse saabunud 7. novembril 1995, ümbertöötatult 13. detsembril 1995, avaldamisele lubatud 22. mail 1996

Kirde-Euroopa riikide ajalugu on tuletatud allikaid tendentslikult valides ja kirjutatud germaani või slaavi vaatepunktist lähtudes. Kõikide usaldusväärsete ajalooallikate kasutamisel astuvad subjektidena ajaloo areenile ka selle piirkonna põlisrahvad. Arheoloogilise ainese analüüs kõrvutatult kroonikate teadetega näitab veenvalt, et Põhja-Vene riigi olemasolu esimesel sajandil olid riikliku moodustise subjektideks just kohalikud rahvad ja skandinaavlastest (edaspidi *skandid*) varjaagid. Slaavlased lisandusid 947. ja eriti 970. aastast alates, kui Vana-Vene riik oli juba rajatud.

SISSEJUHATUS

Aine käsitlemise hõlbustuseks on kõigepealt vaja teha oluline terminoloogiline muudatus. Harjumuspärane *soomeugri* ei ole kaheti kasutamise tõttu enam sobiv termin. Ühelt poolt tähistab see soomeugri kooslust (sinna kuuluvad ka ugrilased), teisalt soomlasi laias tähenduses. Soovides nimetada soomlasi laias tähenduses tekib kitsama tähenduse välistamiseks vajadus lisamärkuse järele. Seetõttu hakatigi *soome* asemel kasutama ebamäärast terminit *soomeugri* (kuigi kasutajatele on selge, et nimetatud objektis puudub ugri osis). *Soomeugri* esineb *soome* asemel paljudes arheoloogiatekstides ja teeb väljendi nii kirjutaja kui ka lugeja jaoks ebamääraseks. Mõnikord lahendina tarvitatud *tšuud* ei ole samuti sihile viinud.

Väljapääsuks võiks olla *soome* asendamine sõnaga *merja*. Kitsamas tähenduses on see mõistelistest kokkulangevustest vaba ja sõna häälikkoosseis soodustab õiget arusaamist. Eksiarusaamad on võimalik välistada täpsustusega *päris*, sest veel 9.–11. sajandil elas Volga–Okaa piirkonnas termini kitsamas tähenduses pärismerja rahvas.

Etnilise koosluse *soome-permi-ugri-samojeedi* muud osad ei vaja korrektiive. *Perm* tähistab komisid (sürjalased ja permikomid) ning udmurte; *ugri* manse, hante ja ungarlasi; *samojeed* sõlkuppe, neenetseid, kamasse, motoreid, merkiite jt.

Merjalased (kasutatud juba uues tähenduses) jagunevad lääne-, kesk- ja idamerjalasteks. Idamerjalased on marid ja mordvalased (mokša, ersa), keskmerjalased on muistsed Volga–Okaa ala muromlased, meštšeralased ja pärismerjalased; läänemerjalased on soomlased, hämelased, eestlased, liivlased, nerjalased (kroonikate *nereva*), vadjalased, isurid, karjalased, vepslased (*vess*), Perämaa tšuudid (*Zavolotšje tšuudid*) jt. Vajadusel võib läänemerjalased jagada lääne–ida suunast lähtudes veel kord gruppideks. Terminite omavaheline vastavus on järgmine.

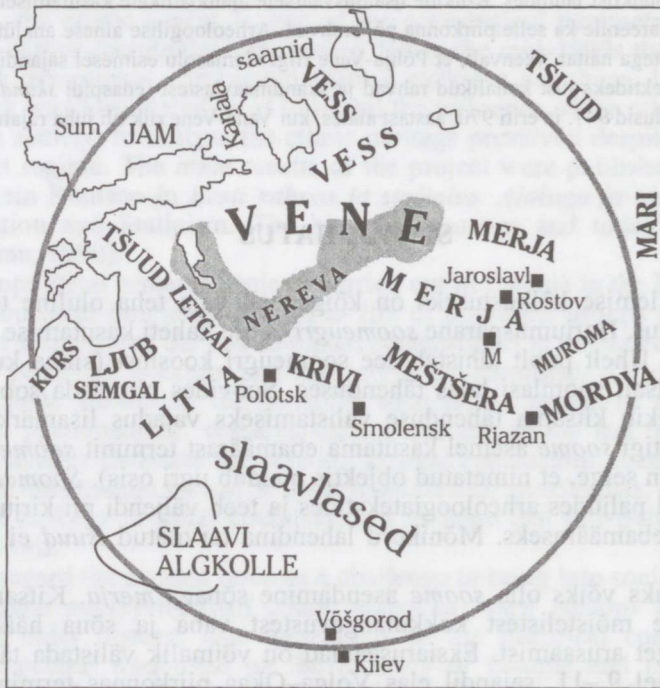
merja
 lääne-, kesk-, idamerja
 merja-permi
 merja-permi-ugri e. merja-ugri
 merja-permi-ugri-samojeedi e.
 merja-ugri-samojeedi e. uurali

soome
 läänemeresoome, volgasoome
 soome-permi
 soome-permi-ugri e. soome-ugri
 soome-permi-ugri-samojeedi e.
 soome-ugri-samojeedi e. uurali

Laplased e. saamid kuuluvad samuti merjalaste hulka.

Ülevaate 9.–11. sajandi poliitnilise Merjamaa (=Põhja-Vene) kohta annab kroonikute nimetatud rahvaste paiknemise skeem joonisel 1.

Keeleteadlaste arvates tekkis läänemeri algkeel viimasel aastatuhandel e.m.a.¹, E. N. Setälä² ja P. Hajdú³ täpsustusel selle lõpupoolel. Ühiskeelt kõneldi tuhatkond aastat ja see liigendus eri keelteks 6.–11. sajandil. On tähelepanuväärne, et keeleteadlased ja arheoloogid pole teineteisele tuginenud. Arheoloogia andmeil levis 600–0 e.m.a. Läänemere Volga keskjooksuni suhteliselt ühtne

Joon. 1. Merja-ugri rahvad 6. sajandist 10. sajandi keskpaigani. Ringi keskmes on Okovski (Jõgede) mets, kust algasid ida ja läänt ning põhja ja lõunat ühendavad suured jõed. Esimesed slaavilased asustati Põhja-Venesse nerjalaste ja pärismerjalaste vahele Tvertsa jõe piirkonda 947. aastal.

¹ Hajdú, P. Ancient Cultures of the Uralian Peoples. Corvinä, Budapest, 1976, 11–46.

² Setälä, E. N. Suomensukuisten kansojen esihistoria, I. Suomen suku. Otava, Helsinki, 1926, 163.

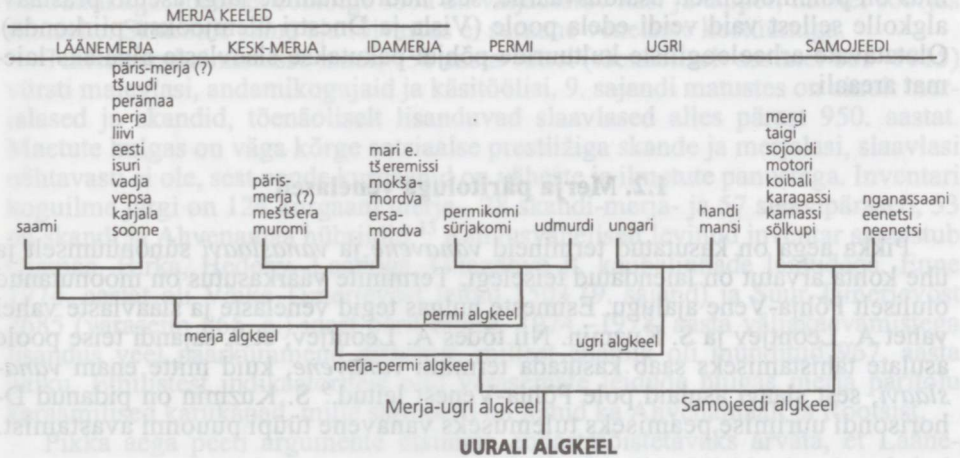
³ Хайду П. Уральские языки и народы. Наука, Москва, 1985, 78–82, 202–203.

tekstiilkeraamika kultuur, mis säilis kohati 5. sajandini. Ühtsuse ja territooriumi küsimus on arheoloogias põhiliselt lahendatud. Enamik uurijaid kinnitab, et ühtsus jääb varasesse rauaaega, kui Ida-Euroopa metsavööndi ulatuslikel aladel levis tekstiil- ja jämetekstiilkeraamika kultuur. Aegamööda eraldus sellest läänemerja rühmitus, kuna Ülem- ja Kesk-Volga Djakovo ning Gorodetsi kultuuri hõimud panid nähtavasti aluse idamerja keeleühtsusele.⁴

Eestis on keelte eraldumist traditsiooniliselt ette kujutatud hõimude territooriaalse **laialiasumisena**. Tõenäoliselt pole seda kunagi olnud, siinkirjutaja arvates toimus eraldumine **semiootilises**⁵ ja mitte ruumilises **mõttes**. Ühtsus Läänemerest Uuraliteni tekkis juba pärast jääaega ja edaspidi leidis aset vaid hõimurühmade tsirkulatsioon, ka ei ole keelerühmade kaugenemine ja jagunemine olnud pidev ühesuunaline protsess. Näiteks varasel rauaajal (6. saj. e.m.a. kuni 1. saj. m.a.j.) võis olla ülekaalus konsolideerumine, mille käigus assimileeriti väiksemad etnilised üksused, nende hulgas balti substants. Viimati nimetatud jõudis ajaloolisse aega Merjamaa osas vaid goljaadidena, kuid valitses sõjakirveste kultuurina hilisneoliitikumis kogu Merjamaal.

Uut terminoloogiat kasutades on algkeelte jagunemist kujutatud joonisel 2. Skeemilt on näha, et uuenduse tulemusel ühtlustub tervikpilt. Enam ei pea nime-tama eesti või ersa keelt soome keeleks jne. Vähemalt alljärgnevat uurimust oli võimalik kirjutada vaid uuendatud terminoloogia abil. Selles suunas oli eelnevalt pool sammu juba astunud: P. Ariste kasutas aastakümneid **läänemeresoomlaste** asemel terminit **läänemereelased**. Uues terminoloogias omandab häälikuliselt vähe muutunud sõna geograafiliselt uue sisu, kaotab sideme merega, on lühike ja struktuurib terviku lääne-, kesk- ja idamerjalasteks.

Joon. 2. Uurali rahvaste keeled.

⁴ Голубева Л. А. Поволжские финны. – Rmt.: Седов В. В. (toim.). Финно-угры и балты в эпоху средневековья. Наука, Москва, 1987, 67.

⁵ Иванов Вяч. Вс. Чёт и нечёт. Сов. радио, Москва, 1978; Фрейденберг О. Н. Миф и литература древности. Глав. ред. вост. лит., Москва, 1978; Топоров В. Н. К происхождению некоторых поэтических символов. – Rmt.: Неклюдов С. Ю. (koost.), Мелетинский Е. М. (toim.). Ранние формы искусства. Искусство, Москва, 1972, 77–98; Иванов Вяч. Вс. Об одном типе архаичных знаков искусства и пиктографии. – Rmt.: Неклюдов С. Ю. (koost.), Мелетинский Е. М. (toim.). Ранние формы искусства, 105–133; Иванов Вяч. Вс. Бинарные структуры в семиотических системах. – Rmt: Системные исследования. Наука, Москва, 1972, 206–232; Леви-Строс К. Структурная антропология. Наука, Москва, 1983; Золотарев А. М. Родовой строй и первобытная мифология. Наука, Москва, 1964.

Siinses artiklis on üks analüüsi võtteid semiootika meetod. Pidades traditsioonilist lähenemist tavaliseks valguseks, on semiootiline lähenemine justkui infrakiirgus, mis võimaldab näha seni varjul olnud struktuure ja seoseid ajaloo-fakte vahel.

Uuritud probleemáticas esindavad valitsevat, kuid nähtavasti vananenud vaadet P. Tretjakov, V. Sedov, J. Nossov jt. ning uuemat M. Artamonov, I. Ljapuškin, G. Lebedev, J. Gorjunova, S. Laul, D. Matšinski jt.⁶ Rahvusvaheliselt on enam levinud V. Sedovi koolkonna versioonid, viimased jõudsid Arvo Mägi "Euroopa rahvaste ajaraamatu" kaudu ka Eestimaa koolidesse. Raamat sisaldab aga tänaseks päevaks juba ekslikuks osutunud teavet, et slaavlased jõudsid Ilmenimaale ja Volga–Okaa aladele juba 490. aastal.⁷ Näib, et A. Mägil tulnuks infot hankida Venemaalt, sest Venemaa arheoloogide enamik asetab slaavlaste tuleku Põhja-Venesse tunduvalt hilisemasse aega.

1. SLAAVLASED JA VENELASED

1.1. Praslaavi kolle

Slaavi keeli kõnelevad rahvad elavad tänapäeval tohutul maa-alal, mis ei tähenda, et kõikjale on jõudnud nende geene. Praslaavlaste kolle oli mõne teadusharu andmeil väike. Näiteks selgitas V. Kolomijets välja, et mitmesajast slaavi kalanimest on vaid 28 praslaavi päritolu.⁸ Ülejäänud kalaliigid on saanud nime naaberrahvastelt. Praslaavi ja teiste rahvaste antud nimega kalade elupaikade järgi tuletat uuriija piiriala ja praslaavi algterritooriumi (joon. 1). Tulemus on põhimõtteliselt usaldusväärne, sest hüdroneümide järgi asetub praslaavi algkolle sellest vaid veidi edela poole (Visla ja Dnestri ülemjooksu piirkonda). Oletatavate arheoloogiliste kultuuride põhjal pakutakse slaavlaste algalaks laiemat areaali.

1.2. Merja päritoluga venelased

Pikka aega on kasutatud termineid *vanavene* ja *vanaslaavi* sünonüümselt ja ühe kohta arvatud on laiendatud teiseleegi. Terminite väärkasutus on moonutanud oluliselt Põhja-Vene ajalugu. Esimeste hulgas tegid venelaste ja slaavlaste vahel vahet A. Leontjev ja S. Kuzmin. Nii tõdes A. Leontjev, et 9. sajandi teise poole asulate tähistamiseks saab kasutada terminit *vanavene*, kuid mitte enam *vanaslaavi*, sest slaavi asulaid pole Põhja-Venest leitud.⁹ S. Kuzmin on pidanud D-horisoni uurimise peamiseks tulemuseks vanavene tüüpi puoonni avastamist.

⁶ Седов В. В. Длинные курганы кривичей. Наука, Москва, 1974; Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. Наука, Москва, 1982; Третьяков П. Н. Восточнославянские племена. Наука, Москва, 1948; Артамонов М. И. Вопросы расселения восточных славян и советская археология. – Рмт.: Проблемы всеобщей истории. ЛГУ, Ленинград, 1967, 29–69; Ляпушкин И. И. Археологические памятники славян лесной зоны Восточной Европы накануне образования древнерусского государства (VIII–IX вв.). – Рмт.: Культура древней Руси. Наука, Москва, 1966, 127–134; Булкин В. А., Дубов И. В., Лебедев Г. С. Археологические памятники Древней Руси IX–XI вв. ЛГУ, Ленинград, 1978; Горюнова Е. И. Этническая история Волго-Окского междуречья. – МИА, 1961, вып. 94; Лаул С. Об этнической принадлежности курганов Юго-Восточной Эстонии. – Изв. АН ЭССР. Обществ. н., 1971, 3, 319–331.

⁷ Mägi, A. Euroopa rahvaste ajaraamat. Koolibri, Tallinn, 1992, 39.

⁸ Коломиец В. Т. Происхождение общеславянских названий рыб. К IX международному съезду славистов. Наукова думка, Киев, 1983, 4, 140.

⁹ Леонтьев А. Е. Древнерусские поселения Верхней Мологи. – Рмт.: Янин В. Л. (toim.). Археологические исследования в Верхневолжье. КГУ, Калинин, 1983, 62.

Nimelt *vanavene*, kuid mitte *vanaslaavi*.¹⁰ Siinkohal võib konstateerida: termineid *vanavene* ja *vanaslaavi* eristama asudes astuti esimene samm vene probleemi lahendamise suunas. Seni ei tehtud slaavlaste ja venelaste vahel vahet ning venelaste kohta kehtiv laiendati ekslikult slaavlastele.

Hea ettekujutuse slaaviliseist venelastest annab Jaroslavli lähedal Timerjevo asulas 9.–11. sajandil elanud hübridrahva keraamika etniline identifitseerimine. Seda etnosotsiaalset kooslust on seni nimetatud slaavlasteks, novgorodlasteks ja venelasteks. Järgnevast selgub, et slaavlastega pole neil esialgu midagi ühist.

Timerjevo asulakohast leitud keraamika on seotud järgmiste aladega (protsent näitab nõude osakaalu tervikus): muromi, Unza merja, Valgejärve 9,1%; Unza merja, Valgejärve 3,8%; muromi 2,7%; muromi, Unza merja 5,4%; Kagu-Laadoga vene, Rootsi, muromi 4,3%; muromi, Rootsi 4,8%; muromi, pärismerja, Rootsi 4,8%; pärismerja 5,9%; Kaama–Võtšegda permi 11,8%; Unza merja, mari, permi 3,2%; Kagu-Laadoga vene, vessi 4,8%; tšuudi 14,5%.¹¹

Kasutatud keraamika järgi otsustades elasid Timerjevo elanike "sugulased" muromlaste, pärismerjalaste, maride, vesside, Rootsi elanike, permide, novgorodlaste ja idatšuuide hulgas. Seega oli tegu merja-permi-skandi kooslusega, kus ootamatult suur osakaal oli muromlastel.

On tõenäoline, et neid kohtaski Ibn Fadlan 920. aastal: "Nägin rhosse, kui nad saabusid kaupadega ja jäid laagrisse Itili (Volga) äärde. Ei ole eales näinud sihvakamat kehaehitust. Nad on palmide sarnased, heleruuged, päevitunud, valge nahaga. Nad ei kanna pihtkuubesid ega kaftaneid, vaid sõba, mille siilu heidab mees ümber külje nii, et üks käsi välja jääks. Igäühel on tapper, mõök, puss, millest ta ei lahku. [...] Mis puutub naistesse, on nende rinnale kinnitatud rauast, hõbedast või kullast sõõr, sõltuvalt mehe jõukusest."¹² Nii meeste kui ka naiste riietus langeb kokku hõimuorganisatsiooni säilitanud merjalaste kostüümi ja atribuutikaga: meestel eelkõige sõba alt väljaulatuv käsi ja tapper, naistel sõõrjas rinnaehe. Skandide sama aja rõivastus ei sarnane venelaste kostüümiga.

Timerjevo kalmistusse maeti 150 aasta vältel (tõenäoliselt aastatel 865–1015) vürsti malevlasi, andamikogujaid ja käsitöölisi. 9. sajandi matustes on ainult merjalased ja skandid, tõenäoliselt lisanduvad slaavlased alles pärast 950. aastat. Maetute hulgas on väga kõrge sotsiaalse prestiižiga skande ja merjalasi, slaavlaste nähtavasti ei ole, sest nende kurgaanid on väheste ja ilmetute panustega. Inventari koguilmel järgi on 124 kurgaanid merja-, 28 skandi-merja- ja 57 slaavipärased, 53 on skandi ja Ahvenamaa hübridid.¹³ Rahvusvaheliselt levinud inventar samastub Ojamaa, Birka, Hedeby, Laadoga, Gnezdovo jt. kaubalinnade leidudega. Enne 1974. aastat oli Väike-Timerjevost leitud 1503 (9. sajand) ja Suur-Timerjevost 2685 (varaseim 865. a.) idast pärit münti. 1974.–1978. aasta väljakaevamistega lisandus veel parkümmend dirhemit, millest enamik oli münditud 967. aasta paiku. Etnilistest indikaatoritest olid varasemate leidude hulgas merja päritolu keraamilised karukäpad, mille sarnaseid on leitud ka Ahvenamaalt ja Rootsist.

Pikka aega peeti argumente otsimata endastmõistetavaks arvata, et Lääne-mere–Laadoga–Volga veeteel kauplesid ainult skandid, friisid, slaavlased, bulgarid ja kasaarid. A. Mongite'i järgi tulid merjalased kaubandusse alles slaavlaste kolonisatsiooni tõttu merja aladele.¹⁴ J. Gorjunova tõestas, et pärismerjalaste

¹⁰ Кузьмин С. Л. Об одном типе жилища в лесной зоне Центральной и Восточной Европы в раннем средневековье. – Rmt.: Конечкий В. Я. (toim.). История и археология Новгородской земли. Новгород, 1987, 23.

¹¹ Смирнова Л. К. Лепная керамика Тиммеревских курганов и проблема этнической атрибуции. – Советская археология, 1987, 2, 90–101.

¹² Meri, L. Hõbevalge. Eesti Raamat, Tallinn, 1976.

¹³ Фехнер М. В., Недошивина Н. Г. Этнокультурная характеристика Тиммеревского могильника по материалам погребального инвентаря. – Советская археология, 1987, 2, 70–88.

¹⁴ Монгайт А. И. Рязанская земля. Наука, Москва, 1961, 96.

kalmetes olid kaua enne slaavlaste tulekut kaubandusele viitavad kaalud, vihid ja mündid. Tema arvates jäid idakaubanduse niidid merjalaste kätte ka pärast slaavlaste tulekut.¹⁵

Arheoloogide ja teiste asjatundjate teekond tõe suunas on kulgenud vaevaliselt ja tagasilöökidega. Isegi siis, kui juba korrigeeriti vananenud ja katteta seisukohti, väljendati neid kummaliselt. Näiteks V. Kropotkini sõnul näitab ida müntide levi tähelepanelik uurimine veenvalt, et rahvusvahelises kaubanduses ei osalenud mitte ainult slaavlased, vaid ka nende naabrid alaanid, bulgarid, kasaarid, ungarlased, Kaama ja Ülem-Volga merja-permi hõimud ning Balti ja Skandinaavia rahvad.¹⁶

Siinkohal võib kinnitada, et tegelikult on slaavlaste osalemine rahvusvahelises kaubanduses vähemalt 9. sajandi lõpuni problemaatiline. Selle perioodi dirhemid pole leitud ei poljaanide, derevate, valgete horvaatide, ulitšite ega tiverite maalt.

1.3. Sopkade venelased ja pikkade kääbaste tšuuudid

1.3.1. Venelased riikiloova algena

Niihästi kõrged kurgaanid (sopkad) kui ka pikad kääpad ilmusid Pihkva- ja Ilmenimaale peaaegu ühtaegu 5.–6. sajandil ja püsisid 9.–10. sajandini, kusjuures esimesed neelasid teised veidi enne ühist lõppu alla.¹⁷ Praegu seostab enamik vene arheolooge pikad kääpad merja ja sopkad slaavi algega. Viimaseksi tasub aga kahelda, sest kui sopkasid oleks tõepoolest ehitanud slaavlased, pidanuks nad olema esindatud juba 9. sajandil Volga–Okaa jõgikonnas sopkalaadseid kurgaanid kuhjanud elanikkonna hulgas. Slaavlaste puudumine 9. sajandi "kolonistide" koosluses Timirjevose Jaroslavl'i lähedal ja mujal ning hilisem osalemine kolmandajärgulise osisena näitab, et nad ei olnud veel isegi 11. sajandi algul Ilmeniimaal ja Volga–Okaa aladel mõjuvõimsal positsioonil.

Slaavi varajase sisetungi ideed on tabanud kaotus kaotuse järel. Algidee järgi pidanuks slaavlased olema Pihkva- ja Ilmenimaal juba Kristuse sündimise paiku, kuid arheoloogiateaduse loomulik areng kummutas peagi sellise võimaluse. Asemele pakuti kujutlus kuskilt edela poolt Ilmenimaale rännanud slaavlastest. Pikad kääpad omistati krividele ja sopkad sloveenidele. Kujutlus muutus kummaliseks, kui arheoloogiline leiuväin tõestas, et Pihkvamaal ehitati pikki kääpaid juba 6. sajandil, Polotski- ja Smolenskimaal aga alles 8.–9. sajandil.

Veelgi hilisematel andmetel osutus, et kõige vanemad kääpad ja sopkad pärinevad koguni Volga lisajõe Mologa piirkonnast, kus avastati ka üleminek tekstiilkeramika kultuurilt uuele kultuuritüübile. Kurgaanmatusele läks üle elanikkond, kelle varaseimaiks kalmeiks olid maahauad ja kelle asulais kasutati tekstiil-, riipe- ja silekeramikat.¹⁸ Tõenäoliselt moodustus uus arheoloogiline kultuur Kaamalt lähtunud impulsi mõjul. Väärub esiletõstmist, et üleminek uuele kultuuritüübile (või -astmele) toimus 5. sajandi paiku ühtaegu teiste merja aladega (Ida-Baltikumi ja Volga–Okaa piirkonnaga). See viib mõttele, et sugulaskultuurid eemaldusid semiootiliselt üksteisest ja olid selle nimel altid vastu võtma välismõjutusi eri kohtadest.

¹⁵ Горюнова Е. И. Этническая история Волго-Окского междуречья, 198; Голубева Л. А. Поволжские финны, 91–92.

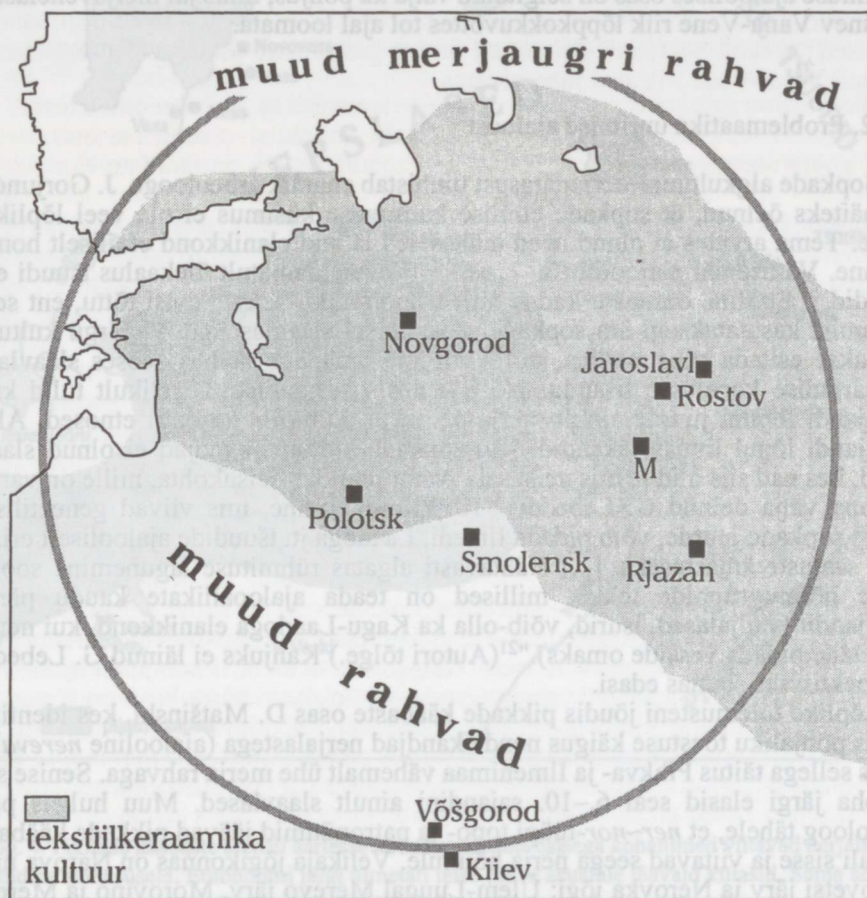
¹⁶ Крпоткин В. В. О топографии кладов куфических монет IX в. в Восточной Европе. – Rmt.: Николаев Т. В. (toim.). Древняя Русь и славяне. Наука, Москва, 1978, 111.

¹⁷ Конецкий В. Я. Население Приильменя в этнических процессах на Северо-Западе в VIII–XIII вв. – Rmt.: Конецкий В. Я. (toim.). История и археология Новгородской земли. Новгород, 1987, 20.

¹⁸ Башенькин А. Н. Сопки и длинные курганы на востоке Новгородской земли. – Rmt.: Конецкий В. Я. (toim.). История и археология Новгородской земли. Новгород, 1987, 13.

Varasema ühtsuse aluseks oli tekstiilkeraamika kultuur, mis seostub teatud tüüpi mälestiste näol baltidega ja ulatub sellisena Neemeni keskjooksuni ja Kiievi lähedale (joon. 3). Selles mõttes on loomulik, et A. Bašenkin ei seostanud Mologal avastatud kurgaane mitte ainult Kaamalt, vaid ka Dnepri, Väina ja Volga ülemjooksult lähtunud impulsi.

Joon. 3. Merja-ugri rahvad 6. sajandist e.m.a. kuni 5. sajandini m.a.j. Muinas-Merja ühtsusele vastas tekstiilkeraamika kultuur, mis ulatus Läänemerest Volga keskjooksuni. Muinas-Merja lõunapiir säilis oluliste muutusteta kuni Põhja-Vene riigi moodustumiseni.

Ilmenimaa varasemates soppades on märgatud eelkõige Kaama ülemjooksu Lomatovi kultuuri mõju. Erilisteks indikaatoresemeteks on sealt nii lääne kui ka ida poole kandunud nn. nevolini vööd. Peale soppade kultuuri venelaste kandsid neid Päris-Merja, Muromi, Eesti, Soome, Põhja-Norra ja Rootsi tähtsad isikud. Kõige läänepoolsem nevolini vöö on leitud kuninglikust hauast Uppsala lähedalt ja kõige idapoolsem Relka kultuuri alalt Kesk-Obilt sõlkuppide esivanemate juurest.¹⁹

¹⁹ Яблоник Д. Л. О двух типах бронзовых украшений культуры сопок. – Rmt.: Конечский В. Я. (toim.). История и археология Новгородской земли. Новгород, 1987, 22; Мейндер Карл Ф. Биармы. – Rmt.: Рыбаков Б. А. (toim. ja koost.). Финно-угры и славяне. Наука, Ленинград, 1979, 36–37; Могильников В. А. Угры и самодийцы Урала и Западной Сибири. – Rmt.: Седов В. В. (toim.). Финно-угры и балты в эпоху средневековья. Наука, Москва, 1987, 347.

Autor ei esita ulatuslikku argumentatsiooni permide osa kohta sopkade venelaste kujunemisel, vaid piirdub nevolini vöö kui metafooriga. Eseme seotus ülikonnaga näitab, et rööbiti hõimkondade eraldumise ja keelte kaugenemise tendentsiga hakkas toimima integreerumisprotsess, mida vahendasid sopkade venelased. Kui esimesed kurgaanid Mologa piirkonnas tähistasid riigi loomisele suunatud protsessi algust, siis Timerjevo polüetniline kooslus esindas selle lõppu. Uurimuse ajaloolises osas on selgitatud välja ka põhjus, miks jäi merjavenelastest koosnev Vana-Vene riik lõppkokkuvõttes tol ajal loomata.

1.3.2. Problemaatika uurimise ajaloost

Sopkade algkultuuri merjapärasust tunnistab enamik arheolooge. J. Gorjunova on näiteks öelnud, et sopkade etnilise kuuluvuse küsimus ei ole veel lõplikult selge. Tema arvates ei olnud need mälestised jätnud elanikkond etniliselt homogeenne. Varasemal perioodil (6.–7. saj.) olid vaieldamatult ülekaalus tšuudi elemendid.²⁰ Etniline omapära kadus hiljem loomuliku interferentsi tõttu, ent selle kadumist kasutataksegi ära sopkade seostamisel slaavlastega. Algjärgu kultuuri püütakse esitada substraadina, mille etniline omapära häabus seoses slaavlaste järkjärgulise kooslusse lisandumisega alates 7. sajandist. Tegelikult tulid kuni 8. sajandi lõpuni juurde ainult merja-permi ja võib-olla ka balti etnosed. Alles 8. sajandi lõpul liitusid skandid. Kui sopkade kultuuri kandjad ei olnud slaavlastel, kes nad siis olid ja mis neist sai? Autor pooldab seisukohta, mille on varem ainsana välja öelnud G. Lebedev: "Kõiki arenguliine, mis viivad geneetiliselt tagasi sopkade juurde, võib pidada Ilmeni, Laadoga jt. tšuudide ajalooliselt erinevate saatuste kajastuseks. [...] Nähtavasti algatas rühmituse lagunemine soome teiste hõimugruppide tekke, millised on teada ajalooallikate kaudu pärast 9. sajandit (vadjalased, isurid, võib-olla ka Kagu-Laadoga elanikkond, kui nende kurgaane pidada vesside omaks)."²¹ (Autori tõlge.) Kahjuks ei läinud G. Lebedev perspektiivses suunas edasi.

Lõplike tulemusteni jõudis pikkade kääbaste osas D. Matšinski, kes identifitseeris põhjaliku tõestuse käigus nende kandjad nerjalastega (ajalooline *nereva*).²² Koos sellega täitis Pihkva- ja Ilmenimaa vähemalt ühe merja rahvaga. Senise seisukoha järgi elasid seal 6.–10. sajandini ainult slaavlastel. Muu hulgas pani arheoloog tähele, et *ner~nor*-tüüpi topo- ja patronüümid jäävad pikkade kääbaste areaali sisse ja viitavad seega nerja hõimule. Velikaja jõgikonnas on Narova ning Norovetsi järv ja Nerovka jõgi; Ülem-Luugal Merevo järv, Morovino ja Merevo küla; Musta(Msta)–Poole jõgikonnas Morevo maakond, Morevo pogost, Morevskoje asula ning Moreva ja Belaja Moreva linn; Narova (Narva) jõgi lahutab Eesti tšuudid pikkade kääbaste omadest (vrd. ka Eesti toponüüme Merja linnamägi, Meremäe, Merjamaa~Märjamaa, Meerapalu jt.). Toponüümidele lisandusid etnonüümi järgi loodud patronüümid Nerevin, Nerevinitš ja Norovov.

Öelduga seostuv teine seaduspärasus tõestab, et nerjalased olid ühtlasi tšuudid. Nimelt asetuvad pikkade kääbaste areaali äärealadele *tšud*-tüvega kohanimed (joon. 4). Ilmselt kutsusid naaberhõimud nerjalasi tšuudideks ja nad ise end nerjalasteks. Samal viisil tähistavad *ves*-tüvega kohanimed vesside areaali piiri ja olemasolu teise rahva hulgas.

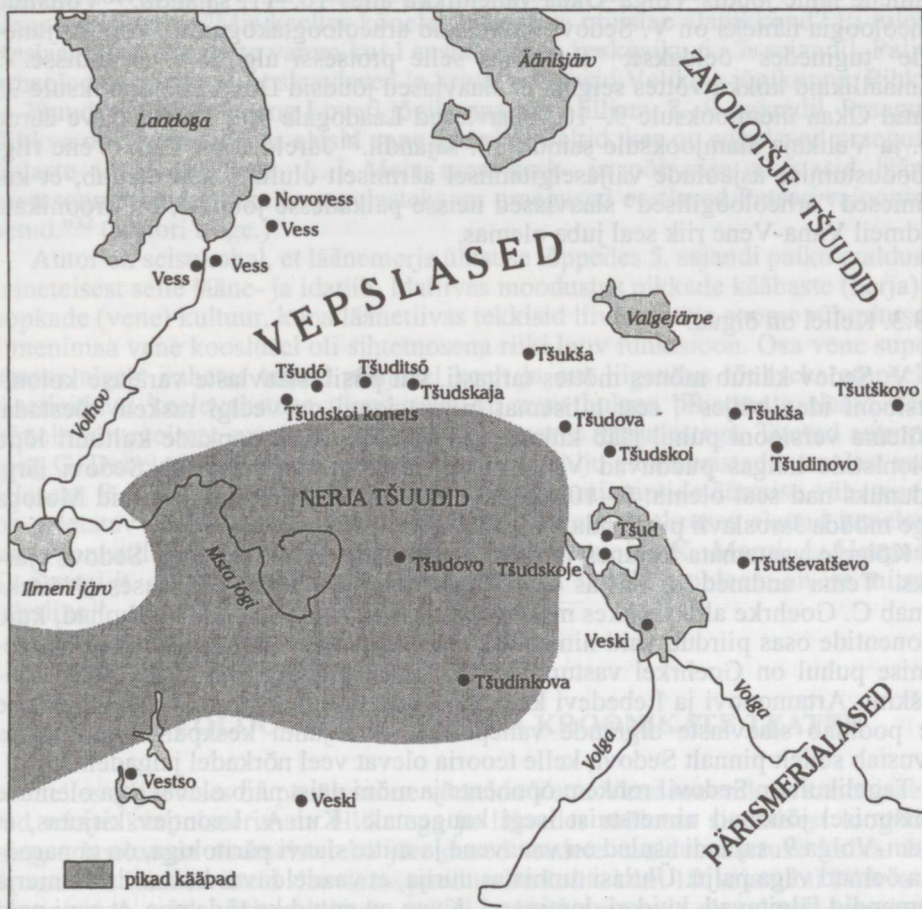
Olulist osa etendas Vene algajaloo uurimisel M. Artamonov, kes oli 1960. aastail esimese suurusjärgu ajaloolane. Tema viimane artikkel ilmus 1990, kuid

²⁰ Горюнова Е. И. Этническая история Волго-Окского междуречья, 183.

²¹ Булкин В. А., Дубов И. В., Лебедев Г. С. Археологические памятники Древней Руси IX–XI вв., 73–74.

²² Мачинский Д. А. Этносоциальные и этнокультурные процессы в Северной Руси. – Rmt.: Русский Север. Наука, Ленинград, 1986, 3–28.

Joon. 4. Pikkade kääbaste areaali äärtesse koondunud *tšud*-osisega kohanimed viitavad nerjalaste ja tšuudide samasusele. Etnonüümi järgi nimetati teise rahva asalale jäävaid külasid. Sama seaduspärasus avaldub *ves*-toponüümide levis. Ka need ei paikne areaali sees.

oli seisnud arhiivis ligi 20 aastat.²³ Selles kirjutises rõhutas Artamonov, et pikad kääpad ja sopkad ei saa kuuluda slaavlastele, ning põhjendas rohketele allikatele tuginedes oma seisukohta. Kohati oli teadlane üsna irooniline, sest teda häiris aalooika: arheoloogiliste elementide poolest on Velikaja jõgikonna pikkade kääbaste inventar merjapärane, kuid kääpad ise omistatakse slaavlastele; Smolenski kääbaste esemeline materjal pärineb baltidelt, kuid kääpad seostatakse taas slaavlastega. Hilisemad uurimused kinnitavad Artamonovi seisukohta, kuid 8. sajandist kaugemale ei sõandata ajapiiri asetada. Sest kui slaavlaste algränne nimetatud piirkonda dateeritakse 10. sajandisse (nagu tegi seda Artamonov), ületatakse kriitiline piir ja tuleb tunnistada, et Vana-Vene riigi rajamisel 862. aastal ei olnud asjaosaliste hulgas slaavlasti.

²³ Артамонов М. И. Первые страницы русской истории в археологическом освещении. – Советская археология, 1990, 3, 271–290.

J. Gorjunova ütles väga selgesti juba 1961. aastal, et slaavi kolonistide esimene laine jõudis Volga–Okaa vahemikku alles 10.–11. sajandil.²⁴ Võltsitud arheoloogia näiteks on V. Sedovi toimetatud arheoloogiakogumik, kus Gorjunovale "tuginedes" öeldakse: "Ta asetab selle protsessi alguse 9. sajandisse."²⁵ Esmaallikaid kokku võttes selgub, et slaavlaste jõudsid Dnepri ülemjooksule 9., vjatid Okaa ülemjooksule 9.–10., slaavlaste Laadogale 10., Ilmeni järve äärde 10. ja Velikaja alamjooksule samuti 10. sajandil.²⁶ Järeldus on Vana-Vene riigi moodustumise asjaolude väljaselgitamisel äärmiselt oluline, sest osutub, et kui esimesed "arheoloogilised" slaavlaste neisse paikadesse jõudsid, oli kroonikate andmeil Vana-Vene riik seal juba olemas.

1.3.3. Kellel on õigus?

V. Sedov käitub mõnes mõttes targasti, kui püsib slaavlaste varajase kolonistsiooni idee küljes²⁷, sest hilisemat migratsiooni on veelgi raskem tõestada. Mõlema versiooni puhul jääb külmaks dušiks tõsiasi, et soppkade kultuuri lõpu kolonistide hulgas puuduvad Volga–Okaa piirkonnas slaavlaste. Sedovi järgi pidanuks nad seal olema: 9.–10. sajandil jõuavad Novgorodi sloveenid Mologa jõge mööda Jaroslavli piirkonda Volga ja Okaa vahelisele alale.²⁸

Kõigele vaatamata kujunes järgnev etapp alates 1960. aastast Sedovi ajastuks. Tema andmed on kirjas ka Lääne-Euroopa teaduskirjanduses. Näiteks annab C. Goehrke allikarohkes monograafias edasi küll Sedovi seisukohad, kuid oponentide osas piirdub vaid nimedega.²⁹ Pikkade kääbaste etnilise identifitseerimise puhul on Goehrkel vastupidise arvamuse esindajatena kirjas peale Ljapuškini, Artamonovi ja Lebedevi ka Laul, Tõnisson, Bulkin ja Dubov. Goehrke ise pooldab slaavlaste algrände vahepealset 8. sajandi keskpaiga varianti ja arvustab sellelt pinnalt Sedovi, kelle teooria olevat veel nõrkadel jalgadel.

Tegelikult on Sedovil rohkem oponente ja mõni neist näib olevat asja olemuse mõistmisel jõudnud nimetatuid isegi kaugemale. Kui A. Leontjev kirjutab, et Ülem-Volga 9. sajandi asulad on vanavene ja mitte slaavi päritoluga, on ta paroolina öelnud väga palju. Ühtlasi tunnistas uurija, et vaadeldavas kultuuris on merja elemendid jälgitavad, kuid ei domineeri. Kuna on antud ka tõdemus, et seni pole Põhja-Vene territooriumilt leitud piisavalt selgeid slaavi elanikkonna materiaalse kultuuri jälgi³⁰, võib teha järelduse: slaavi elemendi puududes ja merja elemendi olemas olles peab kõne all olev vanavene kultuur olema merja päritoluga.

Võib-olla Leontjevist isegi täpsemalt juhtis terminite *vanavene* ja *slaavi* väärtkasutusele tähelepanu S. Kuzmin.³¹ Ta nimetas ka eksitulemi: öeldes *vanavene* asemel *slaavi* või koguni *tingimata slaavi* hakatigi Põhja-Venes levinud majatüüpi pidama slaavlaste indikaatoriks. Tegelikult ehitati selliseid maju Kesk- ja Ida-Euroopa põhjaosas üldse.

²⁴ Горюнова Е. И. Этническая история Волго-Окского междуречья, 183.

²⁵ Голубева Л. А. Поволжские финны, 69.

²⁶ Седов В. В. Славяне Верхнего Подднепровья и Подвинья. Наука, Москва, 1970, 134; Ляпушкин И. И. Славяне Восточной Европы накануне образования древнерусского государства. – МИА, вып. 152, 57; Корзухина Г. Ф. О времени появления укрепленного поселения в Ладоге. – Советская археология, 1961, 3, 76; Клейн С. Л., Лебедев Г. С., Назаренко В. А. Норманские древности Киевской Руси на современном этапе археологического изучения. – Рмт.: Исторические связи Скандинавии и России. Наука, Ленинград, 1970, 226; Гвоздилов Г. П. Археологические памятники Старого Изборска. – Археологический сборник Государственного Эрмитажа, вып. 7. Ленинград–Москва, 1965, 65.

²⁷ Sedov, V. Die erste Welle slawischen Ansiedlung im Nordwesten Osteuropas und die Ostseefinnen. – Рмт.: Lang, V., Selirand, J. (toim.). Cultural Heritage of the Finno-ugrians and Slavs. Varrak, Tallinn, 1992, 62–75.

²⁸ Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв., 170.

²⁹ Goehrke, C., Kälin, U. Frühzeit des Ostslaventums. Wiss. Buchges., Darmstadt, 1992, 29–32.

³⁰ Леонтьев А. Е. Древнерусские поселения Верхней Мологи, 62.

³¹ Кузьмин С. Л. Об одном типе жилища в лесной зоне Центральной и Восточной Европы в раннем средневековье, 23.

Kuidas jõuab arheoloogide sõna laia lugejaskonnani? Kõige värskemad Pihkva- ja Ilmenimaal tutvustavas üsna esinduslikus raamatus on kirjas nii Sedovi kui ka tema järgne seisukoht: "Mis keeltes kõneles meie maa muistne elanikkond? Ei tulnud ju slaavlased siia mitte varem kui I aastatuhande keskpaiku 6.–7. sajandil. Paljud arheoloogid arvavad, et slaavlased ja kriivid asustasid Velikaja jõgikonna, Pihkva ja Tšuudi järve äärsed ning Lovati jõgikonna isegi hiljem, 8.–9. sajandil. Praeguse Pihkva oblasti lõunaosas elasid enne slaavlast baltid, kes on sugulased praeguste lätlaste ja leedulastega. [...] Meie maa kesk- ja põhjaosa asustasid läänemeresoome hõimud, kelle sugulasteks on praegused eestlased Petseri rajoonis – setud."³² (Autori tõlge.)

Autor on seisukohal, et läänemerja ühtsuse lõppedes 5. sajandi paiku eraldusid teineteisest selle lääne- ja idatiib. Idatiivas moodustus pikkade kääbaste (nerja) ja sopkade (vene) kultuur, kuna läänetiivas tekkisid liivi, eesti ja soome rühmitused. Ilmenimaa vene kooslusel oli sihtetnosena riiki loov funktsioon. Osa vene superetnose algest vahetas teatud põhjusel keelt ja osa liigendus tõeliseks etnoseks. Asetleidnud keelevahetuse tõenduseks on muu hulgas hilisemate slaavi keelt kõnelnud venelaste suur antropoloogiline sarnasus merjalastega. Tuntud antropoloog G. Debets ütles isegi, et tema küll ei oska kolju alusel eristada venelast merjalasest. P. Ligi on tunnistanud, et just slaavi immigrantide äärmise vähesusega on seletatav eestlaste, karjalaste, vepslaste ja nende naabruses elanud venelaste suur geneetiline sarnasus.³³ See pole otseses vastuolus K. Margi, L. Heaposti, G. Sarapi jt. antropoloogide uurimistulemustega³⁴, kuid probleem on ise mitmetahuline³⁵.

2. ARHEOLOOGILINE AINES JA KROONIKATE TEATED

Selles alljaotuses on peaaeslane võrrelda Vana-Vene kroonikate kanoniseeritud tekstede kanoniseerimata allikatega ja lähtudes mõlema sisemisest loogikast ning arheoloogia andmeist teha järeldused teadete usaldusväärsuse kohta. Kui kroonikais leidub viiteid slaavlaste puudumise kohta kuni 10. sajandini Pihkva- ja Ilmenimaal, tuleb välja selgitada, millal ja kuidas ilmusid slaavlased nimetatud piirkonda. Seni on argumente esitamata ja mehhanismile osutamata kõnelnud asetleidnud keelevahetusest (P. Ligi) või vastupidi – slaavlaste ulatuslikust kolonisatsioonist Pihkva- ja Ilmenimaale alates 4. sajandist.

860. aastaist alates saab Vana-Vene ajaloo jälgimisel kõrvutada arheoloogia andmeid kroonikate teadetega. Vana-Vene kroonikad valmisid vaimulike ühistööna riigi eri paikades, kusjuures vanimad osad talletati Novgorodis ja Kiiemis. Munk Nestor kirjutas "Jutustuse möödunud aegadest" varasematele kirjalikele ülestähendustele tuginedes. Arvatakse, et vanim kokkuvõte oli kirjutatud 1039., Nikoni kokkuvõte 1070. ja algoond 1095. aasta paiku. Nestor ise lisas 1095.–1113. aasta sündmused.³⁶ Veel on olemas Joakimi kroonika ja mõned kirjalikud

³² Псковский край в истории России. Псков, 1994, 9–11.

³³ Ligi, P. Tuuleveskid, Dulcinea ja Eesti ajalugu. – Looming, 1994, 6, 822–823.

³⁴ Mark, K., Heapost, L., Sarap, G. Eestlaste antropoloogia seoses etnogeneesi küsimustega. TA Kirjastus, Tallinn, 1994, 157; Гравере Р. У. Формирование одонтологических комплексов северо-западных русских. – Rmt.: Денисова Р. Я. (toim.). Балты, славяне, прибалтийские финны. Этногенетические процессы. Зинатне, Рига, 1990, 145–192; Гравере Р. У. Этническая онтология латышей. Зинатне, Рига, 1987.

³⁵ Ligi, P. Vadjarärsed kalmed Kirde-Eestis (9.–16. sajand). – Rmt.: Lang, V. (toim.). Muinasaja teadus, 2. TA Ajaloo Instituut, Tallinn, 1993, 103–109.

³⁶ Лаврентьевская летопись. – Полное собрание русских летописей (ПСРЛ), I. АН СССР, Ленинград, 1926, III–VIII; Ипатьевская летопись. – ПСРЛ, II. Санкт-Петербург, 1908, III–XVI; Кузьмин А. Г. Начальные этапы древнерусского летописания. МГУ, Москва, 1977, 5–54.

allikad, millega saab tutvuda põhiliselt V. Tatištševi vahendusel³⁷, kes esitas oma Nestori kroonika 18. sajandi keskpaiku, kasutades hiljem kaduma läinud allikaid. Ühtlasi on see Nestori kroonika esimene tõlge vanaslaavi keelest vene keelde.

Nestor süstematiseeris Vladimiri valitsemise ajal ühtse vene-slaavi riigi dogmast lähtudes varasemad tekstid ideoloogiliseks tervikuks. Siiski ei saa öelda, et hilisemad kroonikud lähtusid ainult tema redaktsioonist, nähtavasti kasutati ka Nestorist ja Silvesterist puutumata vanu tekste. Algekroonikate variante omavahel võrreldes on võimalik läheneda ajaloo tegelikele sündmustele. Arheoloogilisest ainesest ja kirjalikest allikatest tuleneva info ühitamisel võib moodustuda ajale vastupidav ajalooliste sündmuste karkass. Põhimõtteliselt on see kõige vanemate tekstide restaureerimise protsess.

2.1. Vana-Vene protoriigi rahvad

Vene ajaloolane ja filosoof K. Kavelin (1818–1885) tegi olulise avastuse: "Avame esimese kroonika, mis on kirjutatud mitte hiljem kui 11. sajandil. Koostaja teab väikevenelasi ja loetleb üles vene hõimu harud kriivid ja slaavlased, mainib ka radimeid ja vjatte, kuid on tähelepanuväärne, et suurvenelasi ei tea ta üldse. Väikevenelastest ida pool, kus praegu elavad suurvenelased, paiknevad kroonika järgi soome hõimud, kes on seal osalt praegugi. Kus olid sel ajal suurvenelased? Kui nad oleksid olemas olnud juba tol ajal, kui kroonik kirjutas oma etnograafilised killud, oleks ta kindlasti teadnud ka seda haru ja selle üles märkinud. Täielik vaikimine selle koha pealt tähendab, et sel ajal polnud veel seda ajaloolise osa poolest kõige tähtsamat hõimu. Seega on meil alust arvata, et suurvenelased ei moodustanud eri haru mitte enne 11. sajandit."³⁸ (Autori tõlge.)

Kuigi Kavelinil oli põhimõtteliselt õigus, ei saa väita, et suurvenelaste alge jäi kroonikul nimetamata. Kroonika dateerimata osas on loetletud ühte riiklikku moodustisse kuuluvad rahvad, nende hulgas venelased:

I. Jaafeti maaosas paiknevad Vene, Tšuud ja teised rahvad: Merja, Muroma, Vess, Mordva, Zavolotšje Tšuud, Perm, Petšoor, Jam, Ugra, Litva, Zimigola, Kurs, Letgola, Ljub;

II. Aga rahvad, kes maksavad Venele andamit, on Tšuud, Vess, Merja, Muroma, Tšeremiss, Mordva, Perm, Petšoor, Jam, Litva, Zimigola, Kurs, Neroma, Ljub.

Spetsialistide hinnangul on kirjeldatud 9.–10. sajandi etnilist reaalsust.³⁹ Venelased (suurvenelaste alge) on mõlemas loetelus täiesti olemas, kuid puuduvad slaavlased. Tšuudid on jagatud justkui kolme ossa: Zavolotšje tšuudid, lihtsalt tšuudid ja mereäärsed. Viimased on esitatud eraldi lausega: ljahhid, prussid ja tšuudid asuvad Varjaagide mere ääres. Kaks korda on mainitud ka venelasi: merja-ugri-balti kompleksis ja koos varjaagide, rootslaste, inglaste, roomlaste ja teistega. Sloveenidele pühendatud eraldi lõigust selgub, et üks osa neist asus elama Ilmeni järve äärde ja rajas Novgorodi linna. See on ajalises mõttes võimatu, sest Novgorodi ei olnud sel ajal veel olemas, Novgorodi algosa rajas 920. aasta paiku üks teine rahvas.⁴⁰

³⁷ "Летосказание Нестора, черноризца Феодосиева монастыря Печерскаго, от чего начало русские земли и кто в ней начал первое владеть." Вт.: Татищев В. Н. История Российская, II. АН СССР, Москва–Ленинград, 1963; Татищев В. Н. История Российская, III, IV. АН СССР, Москва–Ленинград, 1964.

³⁸ Кавелин К. Д. Наш умственный строй. Приложение к журналу "Вопросы философии". Правда, Москва, 1989, 183.

³⁹ Мачинский Д. А. Этносоциальные и этнокультурные процессы в Северной Руси, 8.

⁴⁰ Гринев Н. Н. О происхождении особенностей древнейшей топографии политического центра Новгородской земли. – Рмт.: Концевий В. Я. (toim.). История и археология Новгородской земли. Новгород, 1987, 27.

Tekib küsimus, miks ei ole slaavlasti nimetatud 9.–10. sajandi etnoreaalsust puudutavas loetelus. Arheoloogilise ainese järgi tulid slaavlaste Ilmenimaale 10. sajandi keskel. Ideoloogilisest lisandist vabastatud kroonika väidab sama. Sellepärast pole slaavlasti Põhja-Vene 9.–10. sajandi reaalsust kirjeldavas rahvaste loetelus. Kavelini sügavamõtteline arutus keerdus Möbiuse leheks praegusajalegi omasel põhjusel: ta ei teinud vahet slaavlaste ja venelaste vahel.

Seega: venelased olid 9.–10. sajandi Põhja-Venes olemas, kuid kõnelesid nähtavasti emakeelena merja keelt ja oskasid mingil määral skandi keeli. Keeleteadlaste (P. Ariste) arvates tekkisid läänemerja mitmed keeled alles I aastatuhande lõpul ja II aastatuhande algul ning võib kinnitada: kõik läänemerjalased kõnelesid Vana-Vene riigi loomise ajal põhimõtteliselt üht keelt.⁴¹ Võib-olla sellepärast kirjutaski kroonik: "Valgejärve juures paikneb Vess, Rostovi järve ääres Merja, Kleštšino järve juures jälle Merja. Aga Okaal, kus ta suubub Volgasse, Muroma oma keele, Tšeremiss oma keele ja Mordva samuti oma keelega." (Autori tõlge.)

Kroonikas kirjapandud sõna-sõnalt võttes kõnelesid vessid ja pärismerjalased ühist keelt tšuudide ja venelastega, teisi keeli kõnelevad rahvad algasid alles muromlastest. Pärismerja keel on osaliselt restaureeritud ja sarnaneb tõepoolest eesti keele võru murdega. Pärismerjalased kasutasid sõnu, mis puuduvad põhjaeestlastel ja teistel läänemerjalastel, näiteks *peni* (on saamid, mordvalastel, maridel, udmurtidel, komidel, ungarlastel).⁴²

Nerjalaste asend vesside-lüüdi ja pärismerjalaste vahel seletab hästi ära nähtuse, miks mõned sõnad ei jõudnud kaugemale läände, kuid on eesti keele võru murdes. Pärismerja keele lähedusest eesti (eriti võru) keelega annab ettekujutuse süntaksi põhikonstruktsioon: *jon-on; e jola-ei ole*. Lause *see on koer* kõlab pärismerja keeles *si jon peni*. Veel näiteid: *si ol' kutka, kut'a, peza, kirbäs* (see oli kotkas, kutsikas, pesa, kirves).

Merja-ugri ja balti rahvaste tervikloetelu (joon. 5) on omaette huviväärsus ja analüüsiobjekt. Väiksele pinnaühikule on mahutatud tohutu etnogeograafiline info, sest tegemist on kodeeritud loeteluga.

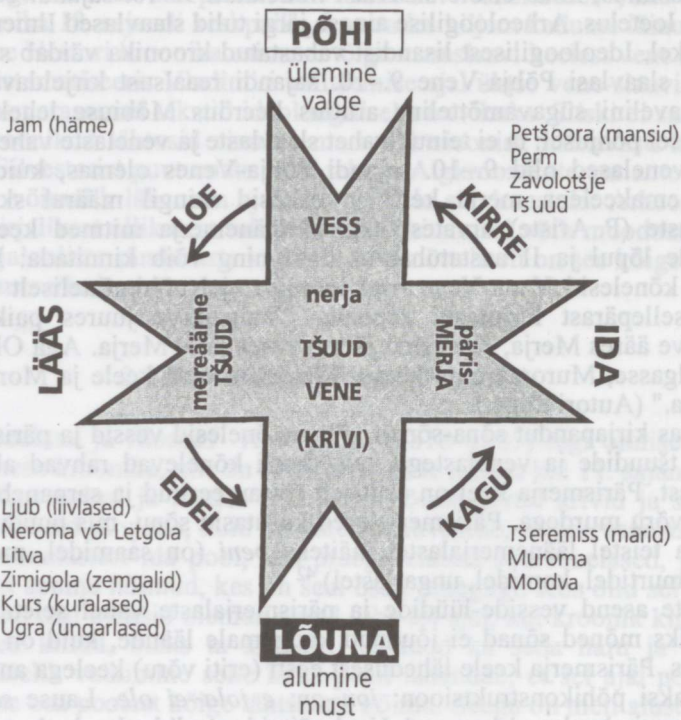
Etnogeograafilise loetelu algoritmi selgitav süsteem on üsnagi range ja geograafiliselt pädev. Ilmeni järve piirkonnas asunud kroonik nimetas kõigepealt suure neliku: venelased, tšuudid, vessid ja pärismerjalased. Edasi tegi kroonik ringi vastupäeva ja teatas: kagus asuvad muroma, tšeremiss, mordva; kirdes Zavolotšje tšuudid, perm, petšoor; loodes jam ja edelas ugra (ilmselt ungarlaste), litva, zimigola, kurs, neroma (või letgola) ja ljub.

Võimalik, et Musta-Poole ja Luuga nerjalased olid sulanud ühte sokkade venelastega ja neroma all mõeldakse ainult Velikaja jõgikonna nerjalasi, kes elasid letgolaga enam-vähem samas piirkonnas. Seepärast ongi kummagi loetelu ühes ja samas kohas kas lätlased või nerjalased.

Kesk-tšuudidest nerjalaste etniline kadumine Luuga-Lovati-Musta poolkaarest tekitas ühtlasi tühimiku Põhja-Väina (Severnaja Dvina) ja Eestimaa tšuudide vahele. Mis puutub Zavolotšje (Põhja-Väina) tšuudidesse, siis peab enamik teadlasi neid vessideks, kuid vessi ja tšuudi toponüümide analüüs näitas, et kummalgi oli oma areaal. Kuna vepsa-lüüdi keel on lähedane võru murdele (on vadj ja isegi Põhja-Eesti murretest omasem, näiteks ühise *om* tõttu eesti kirjakeele *on* asemel), pidid nerjalased vahetult piirnema vessidega ja asuma teatud mõttes kaugemal nii vadjalastest kui ka põhjaeestlastest.

⁴¹ Ariste, P. Maakeel ja eesti keel. – ENSV TA Toim. Ühisk., 1956, 2, 117; Арсте П. Формирование прибалтийско-финских языков в древнейший период их развития. – Rmt.: Моора Х. А. (toim.). Вопросы этнической истории эстонского народа. Эстгосиздат, Таллинн, 1956, 22; Nirvi, R. E. Inkeröismurteiden asema. – Kalevalanseuran Vuosikirja, 41, 1961; Лаанест А. Ижорские диалекты. АН ЭССР, Таллинн, 1966, 8–10; Седов В. В. Ижора. – Rmt.: Седов В. В. (toim.). Финно-угры и балты в эпоху средневековья. Наука, Москва, 1987, 43.

⁴² Ткаченко О. Б. Мерянский язык. Наукова думка, Киев, 1985, 61.

Joon. 5. Vana-Vene kroonikais nimetatud rahvad. Kroonik asus mõtteliselt Ilmeni järve piirkonnas ja esitas kõigepealt lähinaabrid. Teisased rahvad on loetletud vastupäeva ning ring sulgub tšuudide ja liivlaste naabruses.

Nerjalased puutusidki vesseidga kokku ida pool Volhovi jõe. Nerjalaste kõige läänepoolsem osa on võrulaste, setude ning osalt tartlaste ja mulkide näol Eesti riigi koosseisus tänaseni alles. Õeldu ei vaja erilist tõestust, sest on tuntud eesti arheoloogide (E. Tõnisson, S. Laul) tööde põhjal (näit. Eesti esiajalugu. Eesti Raamat, Tallinn, 1982, 303).

2.2. Põhja-Vene riigi asutamine

2.2.1. Vana-Vene kroonikate andmed

Esinduskroonika järgi kogusid varjaagid veel 859. aastal andamit tšuudidelt, sloveenidelt, pärisnerjalastelt, vessidelt ja krividelt. Hiljem kaduma läinud tekstes kasutanud Tatištševi Nestori kroonikas koguvad varjaagid peale nende andamit ka venelastelt.⁴³

Tatištševi kasutatud algkroonika teksti on sloveenid **juba** juurde kirjutatud(?), kuid venelased **veel** alles jäetud. Hiljem nähti tulemis vastuolu ja redigeeriti tekst lõpuni: venelased asendati sloveenidega. Mitmeid sajandeid hiljem asuti sloveeni innukalt arheoloogiliselt otsima, kuid 10. sajandist varasemaid kindlaid jälgi ei ole nende kohta leitud.

⁴³ Татищев В. Н. История Российская, II, 32.

Teatud lisaargumendi nimetatud teesile annab mõnedes kroonikavariantides esinev tava kirjutada osa rahvaid suure, osa väikese algustähega. Millegipärast tsiteeris ka keeleteadlane D. Bubrich just seesuguseid allikaid: varjaagid kogusid andamit Tšuudilt, sloveenidelt, Merjalt, Vessidelt ja krividelt.⁴⁴ Väiketähega on kirjutatud rahvad, kelle olemasolu kinnituseks puuduvad kuni 10. sajandini Põhja-Venes arheoloogilised tõendid.

862. aasta sündmustest kirjutab Nestori kroonika järgmiselt: "Varjaagid aeti mere taha, ei antud neile andamit ja hakati ise endi üle valitsema. Ja ei olnud nende hulgas õiglust, hõim astus hõimu vastu, nad tülitsevad ja hakkasid omavahel sõdima. Siis ütlesid nad üksteisele: "Otsime endile vürsti, kes valitseks meie üle ja mõistaks õigust." Ning nad läksid mere taha varjaagide juurde. Neid varjaage kutsuti venelasteks nagu teisi nimetatakse svealasteks, normannideks, angliteks või gootideks – just nii kutsuti neid. Ütlesid tšuudid, sloveenid, krivid ja vessid venelastele: "Me maa on suur ja rikas, kuid korda pole. Tulge meile ja valitsege meie üle." (Autori tõlge.)

Bubrichi esituses: ütlesid Venele Tšuud, sloveenid, krivid ja Vessid.⁴⁵ Rahvaste põhiloetelu järgi oleks pidanud olema jutt suurest nelikust: venelased, tšuudid, vessid ja pärismerjalased.

Pihkva kroonika järgi lähevad üle mere vürsti kutsuma sloveenide palvel tšuudid. Tšuudid pöörduvad küll venelaste poole, kuid pärast öeldakse, et valitsema tuli kolm venda nemetsite (umbkeelsete?) hulgast.⁴⁶ Jättes teadete usaldusväärsusele hinnangu andmata on kõnekas fakt, et kõik kroonikud pidasid seesugust meresõitu endastmõistetavalt võimalikuks.

Tatištševi järgi on venelasteks nimetatud varjaagid tegelikult finnid (soomlased).⁴⁷ Kõigis kroonikavariantides rõhutatakse, et need varjaagid polnud ei rootslased, gootid, inglased ega muud rahvad. Tatištševi Nestori kroonika on nähtavasti ehtne venelaste teksti jätmisel. Teistes variantides kaovad sloveenide lisades venelased, Tatištševil on tunnetatud vasturääkivusele vaatamata sloveenid ja venelased teineteise kõrval. Kui võtta Pihkva kroonikasse sloveenide asemele tagasi venelased ja pidada vürste nemetseiks, on tulemus usaldusväärne. Kuna venelased ja tšuudid on ka rahvaste loetelus nimistu eesotsas paariti koos, pidi põhialoog just nende kahe vahel toimuma.

Merjaamale tuli kolm venda: Rjurik, Sineus ja Truvor. Ühtedel teadetel asus Rjurik algul Laadogasse ja kolis hiljem Novgorodi, teistel andmetel läks ta kohe Novgorodi. Et arheoloogilise ainese järgi hakati Novgorodi ehitama alles 10. sajandi algul⁴⁸, on vastuvõetavam esimene versioon. Sineus asus vesside Valgejärvele ja Truvor (nerja)tšuudide Irboskasse.⁴⁹

Kelle hulka asus elama tulevane ainuvalitseja ise? Ilmselt merja-skandi hüriidkoosluse (venelaste) juurde. D. Matšinski arvates on Laadoga eriliselt tähtis, sest just siin sünnib uus etnosotsium nimega *vene*. Otseühendus Baltikumiga ja tihe side vene-skandi vürstide Rjuriku ja Olegiga sunnib teadlasi nägema Laadoga Ida-Euroopa venelaste esimest pealinna.⁵⁰

Põhimõtteliselt samast ajast on pärit ka Ali al-Masudi (900–956) tunnistus: "Rossid koosnevad paljudest erinevatest rahvustest. Ühte nende hulgast kutsu-

⁴⁴ Бубрих Д. В. Происхождение карельского народа. Госиздат КФ ССР, Петрозаводск, 1947, 23.

⁴⁵ Samas.

⁴⁶ Псковские летописи, I. АН СССР, Москва–Ленинград, 1941, 173.

⁴⁷ Татищев В. Н. История Российская, II, 33.

⁴⁸ Гринев Н. Н. О происхождении особенностей древнейшей топографии политического центра Новгородской земли, 27–30.

⁴⁹ Татищев В. Н. История Российская, IV, 102.

⁵⁰ Мачинский Д. А. Этносоциальные и этнокультурные процессы в Северной Руси, 24.

Григорьев Л. А. Восток и Запад. Славянские племена в истории культуры. Наука, Москва, 1987, 52.

takse Ladoghia (laadogalased) ja see on suurim. See käib kaupadega Hispaanias, Roomas, Konstantinoopolis ja Kasaarias (Volga alamjooksul).⁵¹ Lisaks Laadoga linna elanikele on kindlasti mõeldud ka Kagu-Laadoga elanikkonda, keda peetakse kas vessideks või tšuudideks. Ilmselt olid need tugevasti skandide ja teiste läänlastega seotud vessid, kes tegelesid väga intensiivselt rahvusvahelise kaubandusega. Kroonik jättis nad nimetamata, sest arvas tõenäoliselt venelaste hulka (ta teadis ainult Valgejärve vesse).

On huvitav, et Bubrigh iseloomustas Alam-Volhovi ja Kagu-Laadoga hübriid-ethnost nagu Matšinski, kuid nimetas teise sõnaga: "Tekkinud läänemeresoome grupid ei mahtunud kuidagi sugukondlikku organisatsiooni. Niisugune on kõigepealt Volhovi tšuud – läänemeresoome hõimudest pärit inimeste kirju ühendus... Need tulnukad olid esialgu varjaagide kaaslased."⁵² (Autori tõlge.)

Objekt ja selle kirjeldus langevad suuresti kokku, kuid üks teadlane (Matšinski) nimetab kooslust *veneks*, teine (Bubrigh) *tšuudiks*. Nimetuse õigsus on äärmiselt oluline, sest asjatundmatu lugeja võib sellelt üle minna kas slaavlastele või eestlastele. Kumbki üleminek on väär ja viib edasi vales suunas. Kuna päris õiget nime ei saagi panna, tuleb ära õppida nime ja mõiste ambivalenttuse iseärasused. Ilmenimaa venelastel kui mõistel on spetsiifiline sisu, neid ei saa samastada ei Läänemere lõunaranniku ruugide, ruteenide, vinuulide, veneedide ega slaavlaste-sklaviinidega. Siinkirjutaja eesmärk on avada mõiste *venelased* sisu ja määrata selle maht ainult Kirde-Euroopa kontekstis.

On põhjust tõdeda, et samades tunnetusraskustes olid nimetatud etnilis-sotsiaalse kooslusega kokkupuutunud hõimuorganisatsiooni säilitanud komid ja udmurdid. Kumbki neist käitus originaalselt: komid hakkasid kutsuma riiki loovat alget *rots'*ideks (nagu eestlased rootslasi), udmurdid *džuts'*ideks (seega tšuudideks?).⁵³ Mõlemad lähtusid tegelikkusest, sest koosluse moodustasid esialgu peaaegu sama keelt kõnelnud venelased ja tšuudid.

Siinkohal vajab eraldi rõhutamist asjaolu, et skandid assimileeriti uues etnilises koosluses kiiresti.⁵⁴ Nad ei jätnud järele germaani toponüüme ega mõjutatud lõppkokkuvõttes kultuuri üldilmet. Peale jäi merja substants ja nähtavasti ka keel.

Kui venelased ja nerja tšuudid läksid üle slaavi keelele, ei hakanud naaberrahvas neid sellepärast slaavlasteks ümber nimetama. Samal põhimõttel jäid lätlaste ja liivlaste jaoks krivideks varem balti ja nerja keelt kõnelnud rahvad: läti *krievs*, liivi *krievõ* märgib venelasi (aga ka vangi langenud vadjalasi). Tatištševi andmeil tähendas nimetus *krivid* algselt sarmaadi keeles ülemisi. Kuna Volga ja Velikaja ülemjooksu alal elasid peale baltide ka nerjalased, kehtis nimetus *krivid* nendegi kohta. Võib-olla see andiski võimaluse nimetada Velikaja jõgikonna nerjalasi slaavilikus tähenduses krivideks.

Venelaste tekke ja kiire rohkenemise protsessi kirjeldab ja dokumenteerib keeleliselt vepslaste väljend *lähteä rusile* ja *mända venha satusele*. Venelaste hulka läksid eelkõige pereisade nooremad pojad ja lindpriiks kuulutatud inimesed. Põhimõtteliselt samal viisil moderniseerusid 13. sajandi algul Mongoolia ja Lääne-Euroopasse jõudnud Ungari, kus tekkis sõjavangide järeltulijate põhjal hõimusedemetest vaba elanikkond.⁵⁵

⁵¹ Meri, L. Hõbevalge, 237.

⁵² Бубрих Д. В. Происхождение карельского народа, 23.

⁵³ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка, III. Прогресс, Москва, 1971, 523; Попов А. Н. Названия народов СССР. Наука, Ленинград, 1973, 49.

⁵⁴ Тухтина Н. В. К вопросу о скандинавских погребениях в Приладожье. – Rmt.: Козенкова В. И. и др. (toim.). Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы. Наука, Москва, 1978, 197.

⁵⁵ Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая степь. Мысль, Москва, 1989, 289–290.

2.2.2. Vana-Vene esimese vürsti Rjuriku päritolust

Vendade surma järel omandas Rjurik ainuvõimu ja saatis oma ülikud pärismerjalaste Rostovi, vesside Valgejärvele, krivide Polotski ja muromlaste Muromisse (seega on muromlaste kultuuri osa Timerjevo koosluses igati seaduspärane). Dnepri rahvaste juurde läksid Rjuriku tahtel Askold ja Dir. Sel ajal tekkisidki Volga–Okaa jõgikonda pärismerjalaste maale esimesed sopkalaadsed kurgaanid. Nendes maeti nähtavasti Rjuriku malevlasi, andamikogujaid, kaubainimesi ja käsitöölisi. See aga tähendab siinkirjutaja arvates järgmist: nimetatud etniline kooslus moodustus loomupärase riiki loova protsessi tulemusel ja see protsess oli alanud juba enne Rjurikut. Rjurik leidis eest riikluse areneva struktuuri. Vajab ka rõhutamist, et Muromi suur osakaal arheoloogilise leiumaterjali hulgas Timerjevost viitab kahesuunalisele migratsioonile. Läänepoolsemaks paigaks olid Ahvenamaa saared ja idapoolsemaks etniliselt identifitseeritavad muromlased, tšeremissid ja permid.

Juba möödunud sajandi lõpus samastas A. Šahmatov Vana-Vene esimese vürsti Rjuriku friiside kaubalinna Dorestadi valitseja Rorikuga.⁵⁶ Vahepeal on luustikule kasvanud liha ja võib öelda, et kontseptsioon elab ja töötab. Rorik oli Karolingide impeeriumi vasall mitme keisri ajal ja ristiti koos Taani kuninga Haraldiga juba 826. aastal. Läänud tülli Lothar I-ga, põgenes Rorik Dorestadist ja liitus mõneks ajaks Taani piraatidega. Hiljem haldas ta uuesti Dorestadi ja Eideri ning Läänemere vahele jäävat ala.

Geograafilise ja kultuuriruumi mõttes elas Rorik Volga–Ilmeni–Laadoga–Läänemere veetee läänepoolseimas otsas. Arheoloogiliselt märgistavad veetee otsi eelkõige friisi kammid Rostovi ja Valgejärve ääres ning Permi esemed Lõuna-Jüütimaal Roriku elupaigas. Permi spiraalsed käevõrud leiti 1974. aastal Rügeni saarel asuvast Ralswiekist koos 2000 9. sajandi esimese poole araabia mündiga. Permi käevõrusid on leitud ka Schwerinsburgist (Peene jõe suudmest lõuna pool), balti käevõrusid Prützkest (Berliinist veidi edela pool), liivi-kura käevõrusid Trittelwitzist ja Werderist, pronksist ning rauast sõlgi Ralswiekist ja Havelist⁵⁷, kura-zemgali ehteid Hedebyst⁵⁸. Teisalt on matmiskombe järgi teada, et Läänemere läänerannikul ei elanud 9. sajandil paiksel mitte ainult friisi, vaid ka merja ja Oderi alamjooksu kaupmehed.⁵⁹ Liivlaste hilisem kohalolu Jüütimaal on dokumenteeritud Lüübeki tolliraamatu järgi 1220. ja 1226. aastal (nad jätsid tollimaksu maksmata).⁶⁰ Saarlaste karistusretked ulatusid Henriku järgi Listerby maakonnani Lõuna-Rootsis. Mereajaloolase P. Heinsuse järgi hoidsid kuralased ja saarlased endi käes ülemvõimu Läänemere idapoolel 12. sajandist hansalaste tulekuni.⁶¹ Et tegu polnud üksikute eksootiliste faktidega, tõendab veelgi hilisem ajalugu. 1675. aastal Stockholmi külastanud 110 vene kaupmehes olid 62 tihvinlased, s. t. vessid, kes kuulusid slaavieelsete venelaste kooslusse.⁶² Veel 19. sajandil asustasid vepslased Sviri ja Ojati keskjooksu alasid⁶³ ning pole kahtlust,

⁵⁶ Кирпичников А. Н., Дубов И. В., Лебедев Г. С. Русь и варяги. – Rmt.: Мельникова Е. А. (toim.). Славяне и скандинавы. Прогресс, Москва, 1986, 193–194; Касиков Х., Касиков А. Еще раз о Рюрике. – Скандинавский сборник, XXXIII. Таллинн, 1990, 98–108; Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая степь, 160; Ловмянский Г. Рорик Фрисландский и Рюрик Новгородский. – Скандинавский сборник, VII. Таллинн, 1963, 221–250.

⁵⁷ Херман И. Полабские и ильменские славяне в раннесредневековой балтийской торговле. – Rmt.: Николаев Т. В. (toim.). Древняя Русь и славяне. Наука, Москва, 1978, 191–195.

⁵⁸ Мучуревич Э. С. Восточная Латвия и соседние земли в X–XIII вв. Зинатне, Рига, 1965, 85–86.

⁵⁹ Херман И. Славяне и норманны в ранней торговле и истории Балтийского региона. – Rmt.: Мельникова Е. А. (toim.). Славяне и скандинавы. Прогресс, Москва, 1986, 64.

⁶⁰ Мучуревич Э. С. Восточная Латвия и соседние земли в X–XIII вв., 85–86.

⁶¹ Heinsius, P. Das Schiff der hansischen Frühzeit. Böhlau Nachf., Weimar, 1956, 201.

⁶² Сербина К. Н. Торговые связи тихвинских торговых людей со Швецией в XVII в. – Скандинавский сборник, XXIII. Таллинн, 1978, 15–16.

⁶³ Годубева Л. А. Весь. – Rmt.: Седов В. В. (toim.). Финно-угры и балты в эпоху средневековья. Наука, Москва, 1987, 52.

et Tihvini venelaste emakeel oli 17. sajandil vepsa keel. Hispaanias, Konstantinoopolis ja Bulgaris käinud Laadoga venelased olid tõenäoliselt vepslaste esivanemad.

Rjuriku ajal elasid Laadoga linna läheduses vessid, isurid ja laplased. Volhovi ja selle lisajõgede Üla- ning Aladjugi vahele rajatud linn kandis lääne allikates Alodejuborgi (Alajõelinna) nime.⁶⁴ Kuna *por* tähistas Kaama traditsioonis kindlust⁶⁵, on liitsõna kõik osad merjakeelsed (*borg* on ühtlasi rahvusvaheline sõna, mida hääldatakse rootsi keeles *borj*). Sama malli järgi nimetati Laadoga kaasaegset Isaborgi (linnkindlus Isa~Iso jõel ehk teisiti öeldes Izborsk~Irboska).

Seega on Laadoga venelaste etniline päritolu tuntav väga paljude allikate põhjal. Vene rahvust rahvuse traditsioonilises tähenduses pole kunagi olnud. Kõne all olevat ajal kuulusid vene kooslusse tõenäoliselt Laadoga vessid, laplased, isurid jt.

2.3. Ülem-Vene alistas Alam-Vene

Enda sidumiseks valitsetava rahvaga abiellus Rjurik kohaliku üliku tütre Jefandaga⁶⁶, kes sünnitas talle 875. aastal järglaseks Igori. Kuna Igor oli Rjuriku sures (879) veel väike, võttis valitsusohjad pikemaks ajaks enda kätte ta onu Oleg. Oleg kogus 882. aastal sõjaväe varjaagidest, Tšuudist, sloveenidest, Merjast, Vessist ja krividest⁶⁷ ning alistas kõigepealt Smolenski krivid. Pärast sõna *sloveenid* asendamist *venelastega* on maleva koosseis usutav. Ühtlasi on ka näha, et Polotski krivid peavad minema Smolenski krivide vastu.

Dnepri rahvad alistati üsna hõlpsasti tänu mütoloogilisele väärtussüsteemile. Arhailistes tsivilisatsioonides tekkis sageli ühendriiki ülem- ja alamriigi liitumisel: Ülem-Egiptus alistas Alam-Egiptuse, mägedest tulnud sumerid Eufraati tsivilisatsiooni, barbaarsed semiidid ja mägilased omakorda kõrgelt arenenud Sumeri. Leedu riik moodustus sama malli järgi: Ülem-Leedu (augštaidid – ülemised) alistas Alam-Leedu (žemaidid – alumised) ja hiljem ka teisi rahvaid. Kristuse järgsel ajal mõjujõu kaotanud geopoliitiline mütosemantika oli Dnepri rahvaste alistamisel veel jõus. Olegiga kaasas olnud Ilmeni~Ilmjeri (Ülamaa järve) ja Varovaldai (Mäevalla) rahvad andsid toimuvale väärtusloogilise õigus-tuse.

Valdai mägedest saavad alguse Volga, Dnepri, Väina, Lovati, Musta, Sässi ja Mologa jõgi. Dnepri ja Väina ülemjooksul elasid krivid, ülejäänud jõgede ülemjooksudel nerjalased või mingi segarahvas. *Valdai* seostub vadja, eesti ja karjala toponüümidega *Varovaldai*, *Arevald*, *Harevald*, *Hariawalda* ja *Karjavaldai*.⁶⁸ *Slaavi* vasteks oli *Gorõ Valdai*, mis langeb ühte eespool nimetatud sõnadega. Esimene osis märgib mäge, harja, voort, teine valdust või valdamist. Seega oli tegu Mäevallaga. Nimetuse levile rahva hulgas viitab Velikaja jõe ülemjooksu lähedal elanud Lutsi ja Kraasna maarahva komme nimetada Eestit Maavallaks.⁶⁹

Kroonikate *Okovski mets* (s. t. põlisrahva järgi nimetatud Jõgedes mets) langes osaliselt kokku Mäevalla-Harjavallaga (s. t. Valdaiga). Krooniku järgi on ta justkui tsivilisatsioonide keskpunkt, sest Väina jõe mööda pääses Varjaagide

⁶⁴ Лебедев Г. С. Ладога – центр славяно-финно-скандинавских контактов в VIII–XI вв. – Рmt.: Финно-угры и славяне. Пермский ун-т, Сыктывкар, 1986, 3–12.

⁶⁵ Розенфельдт Р. Л. Удмуртские племена в IX–XV вв. – Рmt.: Седов В. В. (toim.). Финно-угры и балты в эпоху средневековья. Наука, Москва, 1987, 136–137.

⁶⁶ Кирпичников А. Н., Дубов И. В., Лебедев Г. С. Русь и варяги, 193.

⁶⁷ Бубрих Д. В. Происхождение карельского народа, 23.

⁶⁸ Ariste, P. Slaavlaste ja läänemereelaste vanimaist keelelisist kokkupuuteist. – Looming, 1952, 6, 705.

⁶⁹ Nigol, S. Paar sõna leivu ja lutsi murretest. – Рmt.: Valmet, A. jt. (koost.). Saaremaast Sajaanideni ja kaugemalegi. Valgus, Tallinn, 1970, 62–63.

merre ja sealt edasi Konstantinoopolisse. Konstantinoopolist oli võimalik tulla Musta merd ja Dneprit pidi tagasi Jõgede metsa. Volga jõge pidi võis liikuda Semi maadeni, Bulgarisse ja Kasaariasse.

Olegi Dneprile viinud põhjusteks võisid olla: 1) geopoliitiline sund; 2) soov haarata oma kontrolli alla Dnepri veetee, mida ohustasid slaavlased; 3) piüüü Rjuriku testamenti täites alistada läänekristluse huvides Bütsants.

Kui Ülem-Vene loodi lepingulisel alusel, siis Alam-Vene (slaavlased) alistati sõjalise jõu abil. Oleg võitis 883. aastal derevad, 884 severid ja 885 radimid. Üksnes poljaanid muutusid nähtavasti vürsti rahvaks ja said venelasteks. Ei ole öeldud, kuid võib oletada, et põhjast tulnud venelased ja varjaagid jäid Kiievisse alaliselt elama.

2.4. Uueks võimutsentriks Kiievi

Oleg tegi Vana-Vene uueks võimutsentriks Kiievi ja koos sellega tekkis vajadus uute valduste järele, sest vene vürstide kujutluste riik oli kontsentriiline. Svjatoslav ütles hiljem, et tema riigi kese olgu Doonau alamjooksul.

Olegiga läksid 907. aastal sõjakäigule Bütsantsi vastu esinduskroonika järgi (Nestori kroonika Lavrenti üleskirjutus 1377) varjaagid, sloveenid, tšuudid, sloveenid, krivid, pärismerjalased (moodustasid Ülem-Vene), derevad, radimid, poljaanid, severid, vjatid, horvaadid, duleebid ja tiverid (Alam-Vene). Eelnevalt oli Ülem-Vene e. Põhja-Vene Olegi juhtimisel alistanud Alam-Vene e. Dnepri jõgikonna slaavlased. Torkab silma, et sloveenid on kaks korda kirjas – tšuudide ees ja järel. Kuna loetelus puuduvad venelased, kuid Tatištševi variandis on venelased koos sloveenidega olemas (vt. ka 2.2.1), võib arvata, et nad olid kirjas kõigis algtekstides ja võib-olla ka Nestori redaktsioonis, kuid hiljem redigeeriti slaavi = vene-idee nimel tekstist välja. Algtekstides polnud nähtavasti sloveene, sest arheoloogilise ainese järgi otsustades jõudsid esimesed slaavlased Põhja-Venesse pärast 907. aastat. Tõenäoliselt kirjutati mingil ajal venelaste kõrvale ka sloveenid ja see variant ongi kirjas Tatištševi Nestori kroonikas: "varjaagid, venelased, sloveenid, tšuudid". Järgmise ettevõtmisena tõmmati venelased maha ja jäid ainult sloveenid. Tekkis meie ajal tunnustatud, kuid ajalooliselt ekslik variant "varjaagid, sloveenid, tšuudid, krivid", mis on kirjas ka 1425. aastast säilinud Ipatjevi kroonikas. Et pole säilinud isegi oletatavat Nestori kroonikat (varasemate tekstide esimene redaktsioon), tuleb leppida 1116. aastal valminud Silvesteri redaktsiooniga, mida esindab reaalselt Lavrentjevi kroonika (1377) ja 1118. aastal ilmavalgust näinud Kiievi-Petšorski kloostri redaktsiooniga, mida esindab reaalselt Ipatjevi kroonika (1425). Tinglikult võib pidada "Jutustuse möödunud aegadest" neljandaks ja väga arvestatavaks redaktsiooniks Tatištševi varianti. V. Tatištšev (1686–1750) kasutas esimese ja viimase uue aja teadlasena ka Joakimi kroonikat, mida ta pidas väga arhailiseks ja mis pole kahjuks meieni jõudnud. Seepärast on eriti väärtuslikud tema kommentaarid Nestori kroonikale.

Tatištševi Nestori kroonika variant võimaldab paremini mõista ka esinduskroonika järgnevat teksti, kus Oleg laseb enne ärasõitu Bütsantsist venelastele ömmelda siidist ja sloveenidele "paberist" purjed. Kuna venelased olid Bütsantsi sõites eraldi rahvana kaasas, ei ole vaja mõelda, keda nad esindasid, tegu ei ole mitut rahvast märkiva terminiga. Sloveenide küsimus jääb muidugi püsima. Kus nad asusid ja miks neid alandati? Venelaste merjapärasusele lisandub veel üks tõend, sest purjedest kõneldes nimetatakse neid merja sõnaga *pre* või *pure*. Kui venelased oluks germaanlased või slaavlased, poleks kroonik kasutanud merja sõna. Ilmselt olid nad eelkõige Laadogast kagu pool elanud vessid (vepplased) ja nn. Timerjevo tüüpi elanikkond.

Novgorodi kroonika järgi naases Oleg Novgorodi kaudu Laadogale, kus suri 922. aastal. Kiievi versioon laseb tal surra juba 912. aastal. Võimalik, et Oleg tõepoolest lahkus Kiievist nimetatud aastal, kuid elas elu ülejäänud osa Põhja-Venes ja rajas sinna Nova-kari linna. Nimelt on arheoloogid teinud kindlaks, et selle vanim osa rajati alles 920. aasta paiku.⁷⁰ Tõepoolest, vepsa keeles on olemas sood tähendav sõna *nova* ja soid oli linna lähedal rohkesti.⁷¹ Teine osis on merja-ugri keeltes samuti piisavalt levinud: *kar* märgib permi keeltes linna ja *gort-gurt-gar* permi-ugri keeltes küla või mõisa. Kõige vanem selle tüve kasutus ei pärine sealjuures mitte läänest, vaid Sumerist, kus *kar* tähendas linnakut, vallringi.⁷² Ka manside esivanemad elasid gardides (külades). Seega on taas põhjust pidada merjaugrilasi ida ja lääne kultuuri vahendajaiks. Miks *gari-gradi-gorodit* hakati pidama Skandinaavia germaanlaste sõnaks, on läbinähtav: just saagad nimetavad Ilmenimaad Gardarikiks. Et merja-ugri keeli tuntakse vähe, omistasid ajaloolased ja keeleteadlased selle sõna germaanlastele. Tegu on väga kaugest minevikust pärit rahvusvahelise sõnaga (sumeritel 2000 aastat e.m.a.).

Olegi Novgorodi kaudu Laadogale minek tähendas nähtavasti Novgorodi esimese hõimutsentri (Ljudini) rajamist. Oleg pärines tõenäoliselt Laadogalt ja Rjurik abiellus ta õe Jefandaga. Nii said vessid vürsti esimeseks rahvaks, keda hiljem hakati kutsuma slaavi keeles lüüdideks (ljudi?). Linn (ja selle esimene osa) kandis esialgu Novakari või Novgorodi nime, kuid teise hõimutsentri lisandudes nimetati algosa rajajate järgi *Ljudin lõpuks*. Esimesena seostas Ljudini lüüdidega Matšinski.⁷³ Lüüdid olid ühtlasi venelased (praegused arvatakse kas vepslaste või karjalaste hulka), kelle põhiosa elas Kagu-Laadogal. Nad matsid surnuid kurgaanidesse, mis on dateeritud 10.–13. sajandisse.

Ilmselt lahkus Oleg Kiievist, et valitseda omapead jäänud Põhja-Venet või õigemini selle üht osa – lüüde. Pärast Olegi lahkumist läks võimutäius 875. aastal sündinud Igorile, kes oli tol hetkel 37 aastat vana ja abielus Pihkvast, Pihkva lähedal Võbutöst või Irboskast pärit Olgaga. Nende poeg Svjatoslav sündis tõenäoliselt 920. aastal.

Ilmselt oli Igori perekond suurem, sest 944. aastal sõlmitud Vene-Bütsantsi leppes on kirjas kaks vürsti, kes võisid olla Igori pojad: Oleb ja Volodislav. Joakimi kroonika järgi oli vähemalt Oleb Igori poeg.⁷⁴ See nimi oli ühtaegu käibel nii Skandinaavia rahvastel, eestlastel kui ka vessidel ja venelastel: skandidel Olav-Olaf, eestlastel Olev ja lüüdidel Oleb. Vepslased nimetavad end praegugi *bepsideks*⁷⁵, liivlased on lätlaste jaoks *lieb* ja pärismerjalased kasutasid *v*-kesksõna asemel *b*-kesksõna. Spetsialistid peavad nime eestipäraseks, kuid ta võis kuuluda ka lüüdidele või nerjalastele. Igori-Olga ajal oli see nimi vene saatkonna liikmete hulgas väga levinud. Kuna vepslased asendavad tänaseni *v*-ga, tuleb kõnealusel juhul anda prioriteet lüüdidele – Oleb oli nime järgi otsustades lüüd.

Tolleaegsed nimed pakuvad suurt huvi, sest ajaloolasele on neis justkui kirjas Vene riigi tulevane ajalugu ja saatus. Vürstideks tunnistatud isikute nimed on üldjuhul juba slaavipäraseid, nende kaaskonna omad aga veel germaanipäraseid: Igor, Igeld, Ruald, Sven, Aldan, Fudri jt. Slaavi nimed pandi vürsti lastele ajal, kui slaavikeelne jumalateenistus oli kõikjal veel lubatud ja nähtavasti ka au sees. Pärast slaavi usu vastuvõtmist 863. aastal oli Suur-Määri riik käimas languse

⁷⁰ Гринев И. Н. О происхождении особенностей древнейшей топографии политического центра Новгородской земли, 27–29.

⁷¹ Попов А. И. Следы времен минувших. Наука, Ленинград, 1981, 65.

⁷² Delitzsche, F. Sumerisches Glossar. Zentralantiquariat der DDR, Leipzig, 1979, 114.

⁷³ Мачинский Д. А. Миграция славян в I тысячелетии н. э. – Rmt.: Формирование раннефеодальных славянских народностей. Наука, Москва, 1981, 46.

⁷⁴ Татищев В. Н. История Российская, II, 218.

⁷⁵ Попов А. И. Следы времен минувших, 79–106.

teed, kuid Bulgaaria slaavi riik õitses ja Simeon Suur (893–927) kandis "kõigi bulgaarlaste ja kreeklaste isevalitseja" kõlavat tiitlit. Ametlikel vastuvõttudel Konstantinoopolis olid Bulgaaria riigi saadikud esikohal isegi Püha Rooma saadikute ees. Slaavikeelsete raamatute lugemine olevat olnud linnades ja külates lemmikajaviide.⁷⁶

Eelöeldut arvesse võttes on Igori ja Olga slaavimeelsus igati motiveeritud. Nende ametliku poja nimi Svjato-slav on tegelikult Suur-Määri vürstide nimede Rosti-slav ja Svjato-polk "ristand". Just Rostislav laskis Kyrillousel ja Methodio-sel koostada slaavi tähestiku ja rajada slaavi rahvuskiriku, mis etendas otsustavat osa bulgarite slaavistamisel. Järelikult sattus Vene vürstiperekond juba siis slaavi mõju alla ja selleks olid kaalukad põhjused.

On mõnevõrra vaieldav, kuid nähtavasti tähendasid selle aja rahvaetümoloo-gias esimesed slaavikeelsed vürstide nimed suuri ambitsioone ja etnost, mitte au ja kuulsust: Svjato-slav (püha slaavlane), Volodi-mer (valitse merjalasi), Volodi-slav (valitse slaavlasti), Vse-volod (kõike valitse, vrd. ka soome variandiga Kaikki-valda), Vjatše-slav (enam slaavlane) jne. Hiljem on lisandunud selgemad sõnu-mid Vladi-vostok ja Vladi-kavkaz. Kuigi Igor ja Olga polnud slaavlast, panid nad lastele slaavi nimed. Samas võib Volodislav tähendada soovi slaavlasti valitseda ja tütre Predslava nimi slaavlasteks tunnustatavale eelnenud last. Pred-slava saadiku nimi Kanitsar (Kanitsaar?) on spetsialistide hinnangu järgi eestipärane. Eestipärane on ka Olga enda saadikute Iskusevi ja Pubeksare nimi.⁷⁷ Teistele nimedele pakutakse enamasti germaani või keldi aluspõhja. Üks nimedest peaks siiski olema veel kas vadja- või eestipärane: Igivald. Peaaegu sama sõna (Igavald) on Julius Mägistel eesti nimede hulgas⁷⁸, kuid eesliide *igi* kordub paljudes vadja nimedes. Tõenäoliselt oli ta vadjalane. Lavrentjevi krooni-kas on veel Libiar Fastov⁷⁹ ja Ipatjevi kroonikas Libi Arfastov (ilmselt liivlane).

Mis puutub merja etnostesse, siis on see pigem juuksekarva lõhkijamine, sest näiteks eestlasi tollal veel polnud ja läänemerja murdedki asusid üksteise lähedal. Hõimuorganisatsiooni mõttes võis olla tegu pigem nerja kui eesti tšuudidega. Tolleaegsete lüüdide kohta puudub igasugune ettekujutus, kuid nende nimed võisid germaanipärased olla. Omal kohal on ka Jordanese tähelepanek: room-lased kandsid makedoonia, kreeklased rooma, sarmaadid germaani ja gootid hunni nimesid.⁸⁰ Norra printsi Olafi vangistamisega seotud eestlaste nimed Klerkon, Rekon ja Eres ei kõla samuti eestipäraselt. Eriti palju germaani nimesid oli liivlastel.⁸¹ Järelikult võisid germaani nimesid kanda ka merjalased ehk täpse-malt öeldes merja venelased (russid).

Bütsantsi–Vene lepingus (sõlmiti 941. a. Igori retke ajal) nimetatud vürstidest ei ole kroonikas sõnagi juttu. Vaid Joakim on öelnud, et Svjatoslav kiusas oma venda Olebit ta usu pärast taga.⁸² Teisi vürste ei tunnista temagi Igori poegadeks. Kui nad ei olnud Igori pojad, tekib veel keerulisem küsimus: kes nad olid, mis-suguseid alasid valitsesid ja mis neist sai? (Üldiselt nimetati vürstideks ainult Rjuriku järeltulijaid, kuna nende alluvusse langenud hõimuvürstidest said bojaarid.)

⁷⁶ Semjonov, V. Keskaeg. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1955, 65–66, 88.

⁷⁷ Кузьмин А. Г. Древнерусские имена и их параллели. – Rmt.: Кузьмин А. Г. (toim.). Откуда есть пошла Русская земля. Молодая гвардия, Москва, 1986, 630–654.

⁷⁸ Mägiste, J. Eestipärased eesnimed. Tartu, 1936.

⁷⁹ Лаврентьевская летопись. – ПСРЛ, I, 46; Ипатьевская летопись. – ПСРЛ, II, 35.

⁸⁰ Кузьмин А. Г. "Варяги и Русь" на Балтийском море. – Вопросы истории, 1970, 10, 37; Иордан. О происхождении и деяниях гетов. Geica (лат. текст). Изд-во вост. лит., Москва, 1960, 77.

⁸¹ Alvre, P. Eesti ja liivi keeleained Henriku Liivimaa kroonikas. – Keel ja Kirjandus, 1984, 6, 9.

⁸² Татищев В. Н. История Российская, II, 218.

2.5.1. Vürstinna Olga käik Konstantinoopolisse

Olga osutus kaugeid sihte silmas pidavaks valitsejaks. Ta tasus derevate-drevljaanidele karmilt kätte oma mehe Igori tapmise eest ja maksustas nad suure andamiga, millest kolmandik laekus Olga enda linnale nimega Võšgorod ja kaks kolmandikku Kiieville. Legendi sugemetega lugu ise on ajalooõpikuist hästi teada. Täpsustatud andmeil siirdus Olga kohe pärast derevate karistamist 946. aastal (mitte 955) Konstantinoopolisse.⁸³ Litavrini tõestusele võib sealjuures lisada, et Pihkva I kroonikas on toodud mõlemad aastaarvud: nii 946 kui ka 955.

Bütsantsi allikate järgi saabus Olga Konstantinoopolisse 946. aasta suvel ja ootas sadamas ligi kaks kuud vastuvõttu. Esimene audients keisrikojas toimus 9. septembril ja teine 18. oktoobril. Võib arvata, et vahepeal käisid madalamal tasandil läbirääkimised ja konsultatsioonid. Pikka ooteaega on mõnel pool tõlgendatud Olga alandamisena. Tegelikult tuli Olga impulsiivne visiit imperaatorile nähtavasti ootamatusena ja ta vajas pikemat järelemõtlemise aega.

Kroonika väga suur tähelepanu derevate loole näitab, et derevate karistamine ei saanud lõppeda ainult andami kehtestamisega. Arvestades sellega, et karistamine oli mütoloogiliselt rituaalne-sümboolne, pidi ülikute surmale ja Iskorosteni linna mahapõletamisele järgnema derevate ülestõusmine-taassünd. Vangistatud derevatega tuli midagi teha ja võib arvata, et Olga kavatses nad teise kohta asutada. Ettevõtmise oluliseks osaks võis olla ristiusustamine.

Nimetatud idee teostamiseks vajas vürstinna Olga abi tsiviliseeritud rahvalt. Tollane Bütsantsi keiser Konstantinos Porphyrogenetos oli enda ümber koonandanud õpetlaste ringi ja ise kirjutanud traktaadi "Impeeriumi valitsõmise kunstit". Olga ei saanud pädevamaid nõuandeid uue ilmakorra kehtestamiseks kuskilt mujalt hankida kui Bütsantsi keisrikojast. Tulevikku silmas pidades ei saa jätta märkimata sedagi, et visiidi käigus toimus vürstinna enda usuline taassünd – ta läks Bütsantsi Olgana ja tuli tagasi Jelenana.

Kiievisse naasnud vürstinna võttis samal 947. aastal ette retke Ilmeni- ja Pihkvamaale. Esinduskroonika järgi kehtestas ta Musta jõe piirkonnas pogostid ja andami, lääne pool Ilmjärve-Ilmenit Luugal obroki ja andami. Tatištševi Nestori kroonikas on idapoolne nerjalaste ala viidatud veelgi täpsemalt: Musta ja Poole jõe vahemik.⁸⁴ Musta jõe piirkonnas asuva Borovitsõ linna kohta on A. Popov arvanud, et see rajati juba Olga ajal.⁸⁵ Võttes aga arvesse asjaolu, et pogostid seostuvad hilisemal ajal kirikutega, võib feodaalkoormiste erinevus viidata ühelt poolt Luuga ja teiselt poolt Musta ja Poole jõe elanikkonna eri staatusele. Ida poole võidi rajada kiriklik haldusvõrgustik.

Uurijais on Olga käik hämmastust ja kahtlust tekitanud. Väidetakse, et Olga retk Novgorodi- ja Pihkvamaale on eelnevaga seostamata. Sugukondlikult elanud drevljaanide kohandamine vürstivõimu alla, elanikkonna vastupanu ületamine (see olevat kestnud aastaid), uute seadusandlike, administratiivsete ja andamisüsteemide kehtestamine nõudnud suuri jõupingutusi, aega ja mis peamine, vürstinna kohalolekut kui mitte Derevamaal, siis vähemalt Kiievis. Kroonika ei motiveerivat seda mingil viisil.⁸⁶

⁸³ Литаврин Г. Г. О датировке посольства княгини Ольги в Константинополе. – История СССР, 1981, 5, 173–183.

⁸⁴ Татищев В. Н. История Российскойская, II, 46–47.

⁸⁵ Попов А. И. Следы времен минувших, 73.

⁸⁶ Котляр Н. Ф. Древняя Русь и Киев. Наукова думка, Киев, 1986, 99–100.

Olga käik on motiveeritud ja topograafiliselt täpselt kirjas. Kahjuks on Nestori kroonikas maha vaigitud intensiivne sisepoliitiline elu ja periood 948–963 sündmustest tühjaks roogitud. Taustandmetel oli Volga ülemjooksul paiknev Toržok esialgu Iskorosten⁸⁷, sest nimi kanti koos küüditatutega Kiievi Derevamaalt Novgorodi Derevamaale. Sellega viidi lõpule ka mütotsükkel: ühes kohas surnud derevad "tõusid" teises kohas üles.

On ka teada, et Toržoki vapil oli kolm tuvi ja kolm varblast⁸⁸, mis on otsekui tsitaat Olga karistusretke ajal maha põletatud pealinna ajaloost: sellise andami võttis Olga vastu derevatelt, et linnud kohe põlevate takkudega omanike juurde linna tagasi lasta ja nii linn süüdata.

Dereva viiendiku olemasolu Novgorodi feodaalriigis võtsid hilisemad ajaloolased teatud arusaamatusena. Isegi Tatištšev süüdistas Toržoki linna vapi valmistanud kunstnikku asjatundmatuses.⁸⁹ Seda sellepärast, et ajaloolastele pole seni pähe tulnud seostada Olga Põhja-Venes käik derevate ümberasustamisega. Nii jõudsidki esimesed slaavlased Põhja-Venesse ja aeg (947. a.) langeb kokku esimeste slaavi elementide ilmumisega arheoloogilisse ainesesse.

2.5.2. Olga asustas derevad Kiievimaalt Põhja-Venesse

Derevad asustas Kiievimaalt Põhja-Venesse seega Olga või ta pojapoeg Volodimir. Kui algseemne külvas Olga, jätkas Volodimir kindlasti alustatud. Derevatele valitud elupaik Tvertsa jõe piirkonnas jäi arheoloogiliste mälestiste järgi otsustades senini hõredalt asustatud alale pärismerjalaste ja nerjalaste vahel. Slaavi saareke Põhja-Venes poleks kujutanud tervikule mingit ohtu, kui poleks järgnenud sundristimist slaavi usku koos kõigi paratamatute tagajärgedega. Soodsa aja saabudes kasvas külvatud seemnest Ilmeni järveni ulatuv venelasi slaavistav puu.

Vägagi lüüseliselt mõjutas Põhja-Vene saatust Olga perekonna hilisem lugu. Olga laskis karistusretke ajal osa derevaid tappa ja osa orjastada. Orjusse langesid ka vürst Mali tütar Maluša ja poeg Dobrõnja. Olga poja Svjatoslavi ja Maluša vahekorras sündis peagi abieluväliselt Volodimer. Tatištševi vahendusel on teada, et Volodimer sündis 947. aastal Budätinis (Pihkva lähedal) või Novgorodis, sest Maluša oli Olgal Põhja-Vene retke ajal kaasas. Imik viidi arvatavasti kohe Kiievisse, kuid sünnikohaks jäi ikkagi tulevane Novgorodimaa. Mõned uurijad arvavad isegi, et ilmselt sellepärast novgorodlased ta hiljem enda juurde vürstiks kutsusidki.

Arheoloogid on põhjalikult läbi uurinud Novgorodi kogu kultuurkihi ja kindlaks teinud, et linna esimest osa hakati ehitama 920., teist 953. ja kolmandat 970. aastal.⁹⁰ Teisena rajatud linnaosaks osutus Nerevski nurk. Ehituse algus ja Olga visiidi aeg langevad peaaegu kokku: 953. ja 947. aasta. Nerevski ehitamise algatajaks oli seega tõenäoliselt Olga, kes rajas lüüdid linnaosa kõrvale oma rahva jaoks hõimukeskuse. Kuna ainult seda kindlust nimetati *kromiks*, seostub Novgorodi Nereva lõpp Velikaja jõe alamjooksule ehitatud Pihkva algkindluse Kromiga. Seejuures on huvitav, et Novgorodi esimese linnaosa nimetus on vormistatud merja (*Ljudi~Ljudi-n*), teine aga slaavi (*Nereva~Nerevskij*) grammatika järgi. Võib arvata, et ilmselt andsid esimesele linnaosale nime teisena koossele lülitunud nerjalased ja teisele linnaosale omakorda kolmandana tulnud slaavlased. Nerja nurga merjapäraseks nimetuseks oluaks Nerevan või Nerevin (nurk).

⁸⁷ Samas, 100.

⁸⁸ Татищев В. Н. История Российская, II, 221.

⁸⁹ Samas.

⁹⁰ Гринев Н. Н. О происхождении особенностей древнейшей топографии политического центра Новгородской земли, 27–29.

Kui siinkirjutaja kasutada andmed on õiged, tõsteti kõigepealt Jefanda ja Olegi kaudu vürsti rahva seisusse lüüdid, teisena Olga kaudu nerjalased ja kolmandana Maluša vahendusel derevad, keda aga hakati hiljem koos teiste tulnukatega nimetama sloveenideks ehk slaavlasteks. Redigeeritud kroonika valmimise ajal elasid nad juba Novgorodis ja kroonika koostaja asetask nad ideoloogilistel kaalutlustel sloveenidena kroonika arhailisemassegi ossa.

Siiski ei piirdunud Olga tegevus Musta ja Poole jõe ning Luuga kompleksiga. Hoopis teisiti tegutses ta oma isamaal: "Novgorodist läks Olga isamaale, sünnikohta Võbutõ kulla ja õpetas sugulasi jumalat tunnetama. Ta jõudis ka kohta, kus Velikajaks kutsutud jõkke suubub ida poolt Pihkva jõgi. Tol ajal oli seal suur mets. Olga ütles: saagu sellesse paika võimas ja kuulus linn. Kiievisse naasnud, laskis Olga isamaale saata piisavalt kulda ja hõbedat, näidatud kohta Pihkva linna ehitada ja inimestega täita."⁹¹

On oluline, et linn tuli täita kõikjalt kutsutud elanikega.⁹² Järelikult pidi Pihkvast saama kaubalinn, mitte hõimukeskus. Ses mõttes oli Pihkva erinevalt Novgorodist potentsiaalselt tõeline vene linn.

Irboska kultuurkiht jaguneb: 7.–10. sajandi keskpaik, 10.–11. sajandi lõpp, 11. sajand–...⁹³ Olga viibis Velikaja alamjooksul esimese perioodi lõpul. Tema oletatav sünnikodu Võbutõ paiknes tõepoolest vahetatult Velikaja jõe ääres (10 või 12 versta kaugusel Pihkvast) ja sellest leitud I aastatuhande teise poole silekeraamika langeb ühte Pihkva, Kamno ja Irboska omaga.⁹⁴ Uurijad on arvanud, et Võbutõ tühjenes 10. sajandi paiku ja elustus taas alles 13. sajandil. Ka Kamno asustus katkes 10. sajandi algul ja jätkus 12. sajandil⁹⁵ (alguurija S. Tarakanova pidas Kamno kultuurkihti pidevaks⁹⁶). Võimalik, et osa elanikkonda siirdus 10. sajandi keskel kaheksa kilomeetri kaugusel asuvasse Pihkvasse.

Nerjalaste Kamno ja Pihkva ning pärisnerjalaste Saare ja Rostovi saatuses on mõndagi ühist. Vabalinnadeks ehitatud Pihkva ja Rostov tõrjusid pikkamisi kõrvale hõimukeskused. Saare ja Kamno ei olnud nii hästi veeteega seotud kui Rostov ja Pihkva. Rostov asub vahetult Nero järve ja Pihkva Velikaja jõe kaldal, Saare ja Kamno jäid veeteest mõnevõrra kaugemale. Rostov ehitati Saare linnast viieteistkümneme ja Pihkva Kamnost kaheksa kilomeetri kaugusele. Rostovist on leitud 10. sajandi paadi jäänused (pikkus 3,3 ja laius 1,7 m) ning savinõu tõrvaga.⁹⁷ Rostov ja Pihkva olid slaavieelsete venelaste linnad. Nende elanikud tegelesid veesõiduga.

Tavaliselt eeldatakse, et sugulaskeeled on järjest üksteisest eemaldunud: vene koosluses need võib-olla lähenesid. Ühtseks kujunenud keele tõrjus pärast ristiusustamist kõrvale slaavi riigi- ja kirikukeel. Oma keel püsis veel kaua: pärisnerja ethnose kestuse piiiriks pakutakse vähemalt 15. sajandit.⁹⁸ Esialgu oskasid isegi piiskopid pärisnerja keelt ja pidasid selles jutlusi.⁹⁹

Nagu öeldud, on mitmed arheoloogid juba varem pakkunud slaavistumise alguseks 10. sajandi keskpaika. Nii ka J. Selirand: "Küllaltki silmapaistval hulgal on läänemeresoomepäraseid leiud esindatud ka 9.–10. sajandi Irboska leiumaterjalide hulgas. Kõige selle tõttu jääb mulje, et Rõuge ja Irboska linnuse rajask

⁹¹ Татищев В. Н. История Российская, II, 222.

⁹² Samas, 47.

⁹³ Дубов И. В. Новые источники по истории Древней Руси. ЛУ, Ленинград, 1990, 45.

⁹⁴ Харлашов В. Н. Исследования селища в Выбутах. – Rmt.: Седов В. В. (toim). Археология и история Пскова и Псковской земли. Псков, 1990, 102.

⁹⁵ Плоткин К. М. К вопросу о хронологии городища Камно Псковской области. – Краткие сообщения Ин-та археологии АН СССР, вып. 139. Наука, Москва, 1974, 13–16.

⁹⁶ Тараканова С. А. Псковские городища. – Краткие сообщения Ин-та археологии АН СССР, вып. 62. Наука, Москва, 1956, 3–44.

⁹⁷ Горюнова Е. И. Этническая история Волго-Окского междуречья, 201.

⁹⁸ Ткаченко О. Б. Мерянский язык, 7.

⁹⁹ Сказание о Леонтии Ростовском. – Rmt.: Древнерусские предания (XI–XVI). Советская Россия, Москва, 1982, 127.

neis paigus elas kuni I aastatuhande lõpuni põhiliselt üks ja seesama lääne-meresooe rahvastik. Võimalik, et sellele rahvastikule kuulusid ka mitmed I aastatuhande teise poole kultuurkihita linnused Irboska ümbruses, sellest 10–30 kilomeetri kaugusel. Põhilised muutused Irboska elanikkonnas leidsid aset I aastatuhande lõpus, 10. sajandi keskpaiku, kui sinna asus elama märgataval hulgal idaslaavlasti ning see ehitati välja vanavene linnaks."¹⁰⁰

Printsiipiaalselt tõi arheoloogiateaduse ebakohad esile M. Artamonov. Tema andmetel ei ole Truvori Irboska linnuse kõige varasem slaavi inventar pärit mitte varasemast kui 10. sajandist. Eelneval perioodil oli linnus nagu Pihkva ja Kamno soomlastega (s. t. merjalastega e. täpsemalt nerjalastega) asustatud.¹⁰¹

Nii võib Olgat pidada nerja soost pärit vürstinnaks, kes käivitas tahtlikult või tahtmatult Põhja-Vene slaavistamise protsessi. Nii arheoloogiliselt kui ka kroonikate järgi osutus pöördepunktiks aeg 950. aasta ümber. Järeldus on siinse uurimuse põhitulemus ja osutub vundamendiks järgnevalegi ajaloole.

2.6. Põhja-Venes antakse võim slaavlastele

Olga suri 969. ja Svjatoslav 972. aastal. Enne Doonaule siirdumist aastal 970 pani Svjatoslav Kiievi vürsttööle Jaropolgi, Derevamaale Olegi ja Novgorodi Volodimeri. Volodimer sattus koos onu Dobrõnjaga Novgorodi sellepärast, et poolvennad keeldusid sinna minemast.¹⁰² Et Novgorodis oli sel ajal veel ainult üks (!) hõimukeskust (Ljudin ja Nerevski), võisid kutsujateks olla lüüdid.

977. aastal tappis Jaropolk Olegi, 980-ndal Volodimer Jaropolgi ja asus ise Kiievi vürsttööle. Sellest ajast peale hakati Venemaal maha suruma skandi ja merja alget. Suurvürstiks saanud Volodimeri esimeseks sammuks oli saata varjaagid Bütsantsi, kusjuures ta käskis nad üle maa laiali paigutada ja tagasi mitte kedagi lasta. Drevljaani vürsti pojast Dobrõnjast sai Põhja-Vene kuraator.

Nagu öeldud, jõudsid pärast lüüde ja nerjalasi kolmandana vürsti rahva seisusesse Maluša ja Dobrõnja kaudu slaavlasted. Volodimeri ajal ilmus slaavi alge ka Timerjevo kurgaanidesse. Sel ajal laienes Toržoki slaavlaste areaal nähtavasti Ilmeni järveni ja tekkis Dereva viiendik. Mõned Volodimeri kehtestatud abinõud mõjutasid merjalasi eriti valusalt ja tunduvad sihipärase genotsiidina. Nii sõlmis Volodimer 1006. aastal bulgaritega vabakaubanduslepingu ja seejuures keelas kaupmeestel siseneda küladesse ja asulatesse.¹⁰³ Kaubelda lubati ainult linnades ja bulgarid ei tohtinud midagi müüa ega osta külades ja asulates elavatelt käsitöölistel ega maaharijailt. Nii tõrjuti sealsed merjalased suurest kaubandusest välja. Kaubandusse tagasi tulla said nad vaid linnas elavate venelastena.

Võimalik, et keeld kehtis ka Timerjevo ja Gnezdovo asula kohta. Kuna Timerjevo lähedale rajati peagi slaavi kiriku- ja riigikeelega Jaroslavl, oli merja aluspõhjaga venelastel lihtne kolida sinna ja tegelda kaubandusega edasi. Koos üleminekuga vahetus keel: merjakeelseist venelastest said slaavi keelt kõnelevad venelased. Et püsima jääda, ei olnud neil muud võimalust.

Keelevahetuse soodustamiseks asustas Volodimer Páris-Merjamaale slaavlasti ja tõi Kiievimaale Dnepri vasakkaldale tšuude. Rostovi asjaarmastajast krooniku A. Artõnovi kogutud pärimuste järgi asustas Volodimer Merjamaa tihedalt täis *Nova-gorodist* toodud slaavlasti. Varasemad Rostovi vürstid kandsid ta andmetel nimesid Pitšegd, Loktus jt.: esimene nimi on ugri ja teine mari päritolu.¹⁰⁴

¹⁰⁰ Selirand, J. Urniväljadest ümarkääbasteni. Äärejoooni slaavi arheoloogiale. Valgus, Tallinn, 1983, 170.

¹⁰¹ Артамонов М. И. Первые страницы русской истории в археологическом освещении, 284.

¹⁰² Татищев В. Н. История Российская, II, 51.

¹⁰³ Samas, 69.

¹⁰⁴ Горюнова Е. И. Этническая история Волго-Окского междуречья, 149.

Seega leidis Volodimeri valitsemisajal aset dereva rahva ja kõigi slaavlaste taassünd, ülestõusmine. Võimalik, et Vene kontekstis tekkis sloveeni-slaavi rahvas alles sel ajal, varem olid vaid hõimud: poljaanid, derevad, severid jt. Nendegi keele vormis ümber slaavi kiriku-, riigi- ja kirjakeel. Kirjakeele kõneleja võiski olla sloveen. Sloveenideks said ka slaavi kirjakeelele üle läinud merja venelased. Tekkis võimalus mõlemaid venelasteks nimetada ja kadus erinevus slaavlaste ja venelaste vahel. Pärimerjalaste eliit vahetas kiiresti keelt ja koos slaavlastega pandi alus suurvenelaste tekkeks. Erinevus nende ning slaavlaste vahel kadus, kuid kroonikas on siiski palju jälgi varasema eristamise kohta.

Kroonikate järgi toimus slaavistamine järgmisel viisil. Esialgu püüdsid Volodimer ja Dobrõnja rahvast pöörata paganausku. Pärast Volodimeri suurvürstiks saamist laskis Dobrõnja Novgorodi tassida Peruni kuju ja panna selle üles Volhovi jõe kohale. Kaheksa aastat hiljem tuli ta piiskopi, vaimulike ja družiinaga linlasi ristima. Kui novgorodlased said Dobrõnja tuleküst teada, kutsusid nad veetše kokku ja otsustasid sundristijaid linna mitte lasta. Selleks lõhuti ära suur sild ja pandi valmis kiviheitemasinad. Tuhatnik Ugonäi juhtimisel purustati Dobrõnja maja, tapeti ta naine ja sugulane. Siis otsustas Volodimeri tuhatnik Putjata tulla 500 rostovlasega paatidel üle jõe. Ööpimeduses jõudis ta Ugonäi maja juurde, vangistas majaperemehe koos ülikutega ja saatis teisele poole jõge Dobrõnja juurde. Vihane rahvahulk lõhkus seepeale Preobraženski (Issanda muutmise) kiriku ja röövis kristlaste maju. Hommikul tuli Dobrõnja kõigi oma inimestega ja käskis süüdata mõned kaldaäärsed majad. Rahvas kohkus ja palus rahu. Dobrõnja keelustas röövimise, laskis hävitada endised iidolid ja asus kindlameelselt rahvast ristima, s. t. allutama slaavi kirikule ja ilmalikule võimule.

Nii olid kirik ja kristlased Novgorodis juba enne ristikäiku. Teadmatuks jääb Dobrõnja elukoht. Võib arvata, et ta elas Nereva-Ljudini poolel, sest midu on raske ette kujutada maja lõhkumist ja naise tapmist. Kui maja oleks asunud Slavnos, s. t. teisel pool jõge, poleks Dobrõnja kättemaksul sündida lasknud. Või polnudki 988. aastal veel Slavnot? Arheoloogide järgi hakati seda ehitama 970. aastail, mis on teiste linnaosade täpse daatumi taustal ebamäärasem. Võib-olla tekkis Slavno rajamise võimalus alles pärast nerjalaste ja ljudide-lüüdid sundristimist, sest ristimine on ühtlasi alistamise akt. Pärast ristimist sai Volodimer võimu juurde ja võis kõike teha. Sel ajal tekkis ka parim võimalus laiendada Toržoki alge Ülem-Volgalt Ilmeni järveni. Ristitud derevad ja teised slaavlased muutusid jumalasõna väljendajaiks ja kirjakeele kõnelejaiks: *božje slovo* → sloveen, s. t. Põhja-Vene sloveen?

3. TŠUUDI- JA VENEMAA EHK TUHAT AASTAT EESTI RIIKLUST

Vana-Vene kroonikad ei tunne Eestit ega Maavalda, Eestis elavaid hõime nimetatakse kroonikate esimestest kuni viimaste lehekülgedeni tšuudideks. Kui venelased jäävad rahvaste loeteludes geograafiliselt täiesti määratlemata, siis tšuudidegi osas pole olukord oluliselt selgem. Selgesti on antud vaid Zavolotšje (lohistusjärgne) tšuudi asukoht Valgejärve taga idas. Tšuudide kohta öeldakse lisaks, et nad elavad Varjaagide mere ääres nagu ljahhid ja preislased, kuid see vaid suurendab määramatust. Võimalik, et kroonika tekstist on läinud midagi kaduma ja eraldi ei anta teada mitte üldse tšuudide, vaid Eesti tšuudide asupaik, sest rahvaste põhilootelust ja kroonika loogikast jääb mulje, et põhisubjektist tšuudid elasid venelaste kõrval ja nendega läbipõimunult. Nendeks tšuudideks said olla vaid nerjalased, kelle kääpad asuvad sopkadega läbisegi ühel ja samal alal. Nerja tšuudid ja venelased esinevad kroonikais paariti, nagu arheoloogiliselt kuuluvad kokku pikad kääpad ja sopkad.

Ka Eesti arheoloogid on aeg-ajalt viidanud võimalusele, et pikkade kääbaste kultuur oli mõne läänemerja hõimu oma, mis ulatus ka Kagu-Eestisse. Suurteoses "Eesti esiajalugu" on E. Tõnisson kirjutanud järgmist: "Paistab silma, et ka Kagu-Eesti linnuste ja asulate leiumaterjalis, eriti keraamikas on olulisi ühisjooni Irboska, Kamno, Pihkva ja teiste ida- ja kapupoolse naaberala linnuste samaaegse leiumaterjaliga. Kuna kääbaste levik Kagu-Eestis langeb üldjoontes kokku võru murdealaga, siis ei tohiks olla kahtlust, et kõnesolev hõimurühmitus oli üheks oluliseks komponendiks võru murret kõneleva Kagu-Eesti rahvastiku kujunemisel."¹⁰⁵

Kuni Matšinski põhjalike uurimistulemuste avaldamiseni pikkade kääbaste kohta (1986) valitses siiski umbolukord. Et 5.–10. sajandini puuduvad vadjalaste, isurite, vesside ja isegi päriskarjalaste kalmed, jäi Laadoga ja Narva jõe vaheline ala merjalaste pooldest arheoloogiliselt tühjaks. Kaartidele joonistati küll pikkade kääbaste ja sokkade areaal, kuid seda ei seostatud läänemerjalastega ja Eesti ala osutus nagu mingiks omaette riigiks. Tegelikult oldi suure merja areaali üks osa ja kivikalmete läänemerjalaste ning pärismerjalaste vahel elasid nerjalased ja sokpade merjavenelased. Matšinski rekonstruktsiooni järgi tekkis sild eestlastest pärismerjalaste ja vessideni.

Samas suunas edasi minnes osutuvad nerjalased kesktšuudideks ja sokkade rahvas venelaskonnaks. Arheoloogilise ainese alusel ei jää ruumi ei sloveenidele ega krividelle. Ka kroonikate tekste analüüsid selgus, et sloveenid on mitmesse kohta äratuntavalt hiljem juurde kirjutatud. Peagi ei tekitanud juurdekirjutus lugejates küsimusi, sest uus ajalooline reaalsus vastas tekstile: kirjakeelt kõnelevad slaavlased olid 10. sajandi lõpus Novgorodis tõepoolest olemas.

Põhja-Vene ajaloo esimene tsükkel lõpeb Novgorodi rahva ristimise ja Volodimeri poolt 997. aastal korraldatud esimese sõjakäiguga tšuudide vastu. Mingeist kokkupõrgetest tšuudide ja venelaste vahel kroonika varasemas osas ei kõnelda ja tõenäoliselt neid ka polnud. Vastupidi, varasemate sõjakäikude ajal asus tšuudi malev loendis kas kohe venelaste või varjaagide ja venelaste järel. M. Laar, L. Vahre ja H. Valk on andnud sõjakäigule järgmise tõlgenduse: "10. sajandi lõpul toimus eestlaste ja Vene riigi vahekordade järsk halvenemine. 997. aastast pärineb esimene teade sõjalisest kokkupõrkest: vürst Vladimir on suundunud sõjaretkele tšuudide vastu, et sundida neid makse maksma. Suhete halvenemise põhjuseks on tõenäoliselt olnud vürstide võimukuse kasv. Tšuudides on hakatud liitlaste asemel nägema alamaid ja see pole eestlastele olnud vastu võetav. 11. sajandi algusest ei mainita tšuude, erinevalt näiteks karjalastest ja isuritest, enam Novgorodi sõjaväe koosseisus."¹⁰⁶

Autorile tundub, et õigem oleks öelda järgmist: Eesti tšuudid kuulusidki kuni 997. aastani Põhja-Vene riigi alla ja osalesid koos kesktšuudidega ehk nerjalastega selle moodustamise protsessis. Nad jäid loodud riigist väljapoole alles Volodimeri ajal, sest siis sattus Põhja-Vene etteotsa faktiliselt slaavi dereva hõimu vürsti poeg Dobrõnja. Rjurikuga sõlmitud leppe alusel pidanuks riiki juhtima tema järeltulija (Dobrõnja ei olnud seda) ja vägivaldne ristimine ei vastanud samuti lepingu olemusele.

Tatištševi Nestori kroonika järgi valmistus Volodimer 996. aastal sõjakäiguks Kiievist petšeneegide ja Novgorodist tšuudide vastu. Esimene retk sai teoks samal ja teine 997. aastal. On öeldud, et ta läks Novgorodi koos "ülemistega".¹⁰⁷ Kommentaaris samastas Tatištšev ülemised polotskilaste ja smolenskilastega. Võimalik, et Volodimer võttis kaasa siiski smolenskilased ja Volga ülemjooksu

¹⁰⁵ Tõnisson, E. Keskmise rauaaeg. – Rmt.: Jaanits, L., Laul, S., Lõugas, V., Tõnisson, E. Eesti esiajalugu. Eesti Raamat, Tallinn, 1982, 303.

¹⁰⁶ Laar, M., Vahre, L., Valk, H. Kodu lugu, I. – "Loomingu" Raamatukogu, 1989, 40/41, 24.

¹⁰⁷ Тагичев В. Н. История Российской, II, 67–68.

drevljaanid. Tähelepanu väärib tšuudide vastu suunatud sõjaväe suurus: kiievlasted, nn. ülemised ja võib-olla ka novgorodlased. Tolle aja geopoliitilist struktuuri arvestades kulges sõdalaste tee Dneprit mööda läbi Smolenski Volgale, sealt "võševolotškaja" veeteed¹⁰⁸ kasutades Tvertsa jõge pidi läbi Iskorosteni = Toržoki Musta jõele ning Olga rajatud Borovõtšist mõõdukeses Novgorodi välja. Sõjakäik on nagu Olegi 882. aasta retke pöördpilt. Siis läks suurvürst koos tšuudide ja teistega Kiievit alistama, nüüd suundus sama staatusega Volodimer koos slaavlaste ja teistega sõjaretketele tšuudide vastu. Kanoniseeritud kroonikais on kirjas umbes samasugune teade, ent tšuudide asemel seoses petšeneegidega.¹⁰⁹ Et petšeneegide vastu sõdimiseks ei tulnud minna Novgorodi, esindab ehtsat teksti Tatištšev. Ühtlasi on selge, et sõjaretk tšuudide vastu toimus ja tegu oli suure kokkupõrkega.

Kõige olulisem ja kõige raskem on leida nende tšuudide võimukeskust, kelle vastu mindi. Novgorodi hõimukeskused ehk lõpud ei hõlmanud nähtavasti Tšuudi (Peipsi) järve ida- ja läänekalda ega ka Velikaja jõgikonna tšuude. Kuna hilisem Pihkva vabariik hõlmas neist põhiosa, võis nimetatud ala võimukeskuse asuda tollal Velikaja alamjooksul. Hilisem ajalugu tõendab samuti, et seal elas üks sama rahvas. 19. sajandil kohtas Chr. Schegel Oudovamaal külasid, mille elanikkonnast poole moodustasid läänemerjalased.¹¹⁰ 1917. aastal elas selles maakonnas 40 000 eestlast ehk veerand rahvastikust. Neist 60% loobus Tartu rahuga pakutud võimalusest asuda ümber Eestisse. Pärast küüditamisi jäi 1943. aastaks järele 6125 eestlast.¹¹¹ Arheoloogia andmed tõendavad, et 1000. aasta paiku elasid seal nerjalased ja teised läänemerjalased ning seepärast on väga tõenäoline, et Volodimer otsustas alistada just kirjeldatud ala tšuudid, kes olid talle kindlasti ammu pinnuks silmas. Sündis ju Volodimer Olga orjatori pojana ega kuulunud 970. aastal troonipretendentide hulka (Novgorodi läkitati ta pigem mõnitamiseks kui tõsimeeli). 997. aastal võrdsustaski Volodimer Olga rahva kõige suuremate vaenlaste petšeneegidega. Võib-olla otsustas ta selle maa isegi maatasa teha. Teda võis teotada ema Maluša, kes suri alles 1000. aastal.

Kuna tähtsad ajaloosündmused asuvad lähestikku, on neid raske seostada arheoloogilise ainesega ega ole teada, missugused arheoloogilised faktid seostada Olga, millised Dobrõnja ja Volodimeri ning millised Jaroslaviga. Olga oletatava sünniasula Võbutõ kohta on arheoloogid väitnud, et sealne asustus katkes 10.–11. ja tekkis uuesti 13.–14. sajandil. Kamno puhul on alumise kihi lõppajaks dateeritud 10. sajandi algus¹¹², kuid kui jätta kõrvale kedrakeraamika, näitavad muud mälestised 11. sajandi algust või 10-nda lõppu. Osa arheoloogide arvab, et katkestust ei olnud. M. Aun on kõnelnud Unipiha, Alt-Laari, Kivivare ja Rõuge linnuse kaitsefunktsioonide lõppemisest I–II aastatuhande vahetusel¹¹³ ning S. Laul mahapõletatud linnustest: "Kuigi on teateid eestlaste vasturünnakutest, võis mingi osa Kagu-Eestist siiski olla ajuti ka vene maksualuseks territooriumiks. Võiks arvata, et selleks oli Eesti kagunurk, kus linnuseid pärast 11. sajandi põlenguid enam üles ei ehitatud (nt. Rõuge, Mõrgi, Talimäe)."¹¹⁴ 10. sajandi lõpul sai kannatada ka Irboska linnuse vall, mis taastati 11. sajandil.¹¹⁵

¹⁰⁸ Дубов И. В. Великий Волжский путь. Наука, Ленинград, 1989, 24.

¹⁰⁹ Лаврентьевская летопись. – ПСРЛ, I, 127; Ипатьевская летопись. – ПСРЛ, II, 112.

¹¹⁰ Moora, A. Peipsimaa etnilisest ajaloo. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1964, 31.

¹¹¹ Agens, I. Peipsitagused eestlased. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 1994.

¹¹² Плоткин К. М. К вопросу о хронологии городища Камно Псковской области, 13–16; Харлашов В. Н. Исследование селища в Выбутах, 101–103.

¹¹³ Aun M. Археологические памятники второй половины 1-го тысячелетия н. э. в Юго-Восточной Эстонии. Олион, Таллинн, 1992, 165.

¹¹⁴ Laul, S. Eesti kagupiir ja Setumaa kujunemine. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat. Õpetatud Eesti Selts, Tartu, 1995, 144.

¹¹⁵ Лопатин Н. В., Яковлев А. В. Исследование вала Изборского городища. – Rmt.: Седов В. В. (toim.). Археология и история Пскова и Псковской земли. Псков, 1990, 100–101.

Loobumata väitest, et Võbutõ ja Kamno elanikud võisid ümber asuda Pihkvasse, saab Volodimeri sõjakäikude põhjal esitada linnuste hävitamise teesi, sest oli ju tegu hilisemate sõjakäikudega võrreldes ehk kõige rohkearvulisemaga. Volodimer kas tappis Võbutõ, Kamno ja Rõuge elanikkonna või asustas ümber Kiievimaale. Kroonikais on sloveenide, krivide, vjattide ja tšuudide ülikute (*lutšije muži*) asustamine Desnaale kirjas 988. aasta all, kuid protsess polnud nähtavasti ühekordne ja lühike. On väga tõenäoline, et nii või teisiti likvideeriti ülikkond, kuid rahvas jäi põhimõtteliselt alles.

Siinkirjutaja arvab, et Volodimeri 977. aasta sõjakäik seostub Velikaja jõe ning Tšuudi (Peipsi) järve äärsete tšuudidega. Kahjuks pole retke kohta midagi täpsemalt öeldud. Pärast ligi leheküljepikkust kirjeldust samal ajal toimunud petšeneegide retke kohta kiievlaste vastu (nood kasutasid ära vägede äraoleku) järgneb vaid napp teade, et Volodimer naases pärast tšuudide alistamist Kiievisse, jättes Novgorodi poja Võšeslavi.

Pidades ka Ida-Eestit Eestimaaiks võib lisada, et Volodimeri 977. aasta sõjakäik dokumenteerib olulise tähtsündmuse – iseseisva Eesti moodustumise – ja 1997. aastal võib tähistada 1000 aasta möödumist algriikluse sünnist. Teiseks on see baasetnoste uuest Venemaast eraldumise algus. Edasi alistati baasetnostest 1040. ja 1044. aastal leedulased ning kolmandana 1042. aastal hämelased. Et selliseid alistamisi tuleb veel rohkesti ette, ei saa kirjanapandut võtta tõena.

Nii leedulaste kui ka Velikaja–Peipsi tšuudidega seoses võib tõdeda, et nad hoidsid ära slaavivenelaste tungimise kaugemale ja kurelased, zemgalid ning lääneestlased ei puutunud kokku slaavivenelastega. Just leedulased ja nerja-tšuudid tekitasid oma hoiakuga esimese piiri slaavivenelaste ja baasetnoste vahele. Ilmenimaa loodeosa merjavenelased (tulevased karjalased ja isurid) läksid riigipöördega kaasa ja piir tekkis alles enne hämelasi. Hiljem võitlesid karjalased ja isurid isegi ilma novgorodlasteta hämelaste vastu. Valgejärve-tagused tšuudid osutusid samuti piiritekitavaks rahvaks (vessidel ei olnud probleeme identiteedi määratlemisega, nad jäid kindlalt uue Vene koosseisu). Samas tuleb tunnistada, et piir nende ja keelelt väga lähedaste vesside vahel jäi kõige hägusamaks ning seetõttu võisid novgorodlased säilitada põhjaregioonis samad suhted, mis eksisteerisid Rjuriku ja Olegi ajal. Alles Novgorodi langedes 15. sajandi lõpul tuli nii permid kui ka idatšuudid tõeliselt vallutada, sest Moskva ei tahtnud tema seatud tingimuste järgi alluda. Varasemal ajal rändas Kaama kunsthõbe küll Novgorodi, kuid mitte Moskvasse, ja Moskva nõutas seda endale Novgorodi käest.

Piiriloovaiks etnosteks osutusid ka tšeremissid e. marid ja mordvalased. Viimased võitsid näiteks 1103. aastal kindlalt Jaroslavi. Muromlasteni jõudsid slaavilased alles 11. sajandi algul, kuid Rjuriku Vene riiki kuulus Muromi linn juba 862. aastal! Ristiusustamisele osutasid muromlased tugevat vastupanu ja esimene slaavivene vürst Gleb pidi oma residentsi looma väljaspool Muromi linna.¹¹⁶ Muromi puhul on kõige selgemini ja dokumenteeritumalt näha, kuidas mõisted *vene* ja *slaavi* ei lange kokku. Kuuludes Rjuriku, Olegi, Igori, Olga ja Svjatoslavi riiki, oli Murom vene, kuid mitte slaavi linn. Sisuliselt oli nii veel isegi Volodimeri ja Jaroslavi ajal, kui slaavivene vürsti ei lastud merjavene linna. Võimalik, et nn. Purgase venelased märgivad Timerjevo tüüpi venelaste kõige viimast rühmitust. Kroonikate järgi võitles mordva vürst Purgas oma rahvaga uue Vene vastu, kuid neid endid kutsuti ajalooallikates Purgase Veneks. Võimalik, et Mordva ühes osas säilis merjavene järjepidevus mongolite tulekuni.

Seega on päripäeva liikudes maha märgitud piirijoon, mis tekkis Volodimeri ajal baasetnoste ja uuele võimukeskusele alluva Vene vahele. Lahkulõõnud merjalastest ja baltidest baasetnosed liideti finaalis Venemaaga alles Peeter I ajal. Uut tüüpi vene sihtetnose hulka ei ole nad tänaseni sulanud.

¹¹⁶ Горюнова Е. И. Этническая история Волго-Окского междуречья, 203.

Esiteks. Meie ajaarvamise 5. sajandi paiku tekkis Merjamaale etnosotsiaalse välisimpulsi mõjul uus etnosootsium, mis haaras enda kontrolli alla kogu Merjamaa ja lõhkus fraatria- ning hõimusüsteemi jäänused.

Teiseks. Olemuselt veerahvaks jäänud uus kooslus hävitas maa-vee binaarsuse, sest oli oma ülesehituse poolest monistlik. Ta ei vastandunud maarahvastele ja oli valmis kooslusse haarama ka need. Protss toimus kogu Põhja-Euroopas ja väljendub eelkõige rahvusvaheliste kaubalinnade Dorestadi, Birka, Menzlini, Arkona, Regensburgi, Oldenburgi, Alborgi, Truso, Laadoga, Pihkva jt. tekkena.

Kolmandaks. Kui eeldada, et Rjurik oli Rorik, kes valitses Põhjamere rannikul asunud Dorestadi ning Jüütimaa veeteed ja tema järglaseks sai Laadogal elanud vessi rahva hulka kuulunud merjavenelane Oleg, on haaratav ka põhjus, miks Oleg liikus venelaste ja teiste rahvaste eesotsas 882. aastal mööda Dnepri veeteed ülalt alla Kiievi ja Bütsantsi suunas. Eesmärgiks oli ühtse veeriigi rajamine.

Neljandaks. Kuna Merjamaa etnosid teisenesis alates 988. aastast kristliku ideoloogia alusel ja slaavlaste vahendusel slaavi keelt kõnelevaks venelaskonnaks, kujunes baasetnoste jaoks uus olukord. Nende kõrval ja sees ei olnud enam merja- ja skandivenelased. Alus varasema vee-maa binaarsuseks oli kadunud, kuid maalased oma traditsioonide ja kultuuriga alles jäänud. Just järgneva kolmenelja sajandi merjalaste kultuuri on märgitud sõnaga *tšuur*, kuid tegelikult on tegu merja ühissubstantsiga, mis vastandus paganliku kultuurina vene kristlusele.

A NEW VIEW TO THE OLDER HISTORY OF ESTONIA AND OLD RUSSIA

Enn HAABSAAR

One of the most uncertain circumstances in the history of Estonia are the relations of ancient Estonians with Russia. Most researchers are inclined to show that they were never under the jurisdiction of Russia. However, archaeological finds and especially old Russian chronicles allowed the author to draw the conclusion that in 862–997 Estonian tribes belonged to Russia enjoying equal rights with other subjects of the state. In 997, which is the year of the documented split, the first armed conflict between Estonians and Russians occurred and the historical union came to an end. Estonians' separation from Russia was connected with the sudden Slavification of the dynasty of ruling princes at that time and expansion of Byzantine Christianity by force since 988.

After the separation from the eastern neighbour Estonian tribes started to build up their own state and the formation of Estonian nation began. It was the eastern tribes who drew a border between themselves and their kinsmen supporting Slavs. The Veps and Carelian tribes as well as part of Neryans and Votes remained among Russians.

In connection with the formation of the eastern frontier quite different Chudic tribes were thrown together on the territory of present-day Estonia and ethnic consolidation began. However, the tribes did not form a common subject of jurisdiction. This is testified by the fact that at the beginning of the 13th century Estonian counties made agreements with Germans as separate subjects.

The independent Estonian protostate lasted for 230 years (997–1227). Soon it will be a thousand years since its formation. Lithuanians and Naemeans split from Russia for the same reasons as Estonians in the early 11th century. As a result, an area with a relatively uniform culture was formed between Germanic tribes and Russians on the eastern shores of the Baltic Sea. This area was to have a similar history.

НОВЫЙ ВЗГЛЯД НА РАНнюю ИСТОРИЮ ЭСТОНИИ И ДРЕВНЕЙ РУСИ

Энн ХААБСААР

По данным археологии и древнерусских хроник первые славяне пришли на Северную Русь не ранее X в., т. е. почти век спустя после основания Русского государства. Славянские элементы в культурном слое таких древних городищ, как Старая Ладога, Псков, Изборск, Сарское, Ростов датируются временем после X в. Таким образом, тезис В. В. Седова о появлении славян в Приильменье, Приладожье и Причудье уже в VI в. не подтверждается. В. В. Седов называет и население Ярославского Поволжья X–XI вв. словенами. На самом же деле в то время здесь жило этнически неоднородное население с явным преобладанием мерянского (финского) элемента. Славянские погребения с небольшим и маловыразительным инвентарем добавились к имеющимся на этой земле захоронениям лишь во второй половине X в. До этого времени Северную Русь населяли только мерянские (финские), балтийские, скандинавские и угорские этносы.

Что же произошло в середине X в.? Согласно древнерусским хроникам, княгиня Ольга, покорив днепровских древлян в 947 г., направилась к Новгороду, основала по рекам Мсте и Луге погосты и обложила их данью и оброком. Есть основания полагать, что в это же время она переселила с Киевской Древлянской земли в Верхневолжье и первых славян, которые образовали свою Деревскую землю с центром Торжок. В древности этот город назывался Искоростень, т. е. носил такое же название, как и главный “град” древлян на Днепре, который княгиня Ольга велела спалить в отместку за гибель своего мужа Игоря.

Политический переворот в Древней Руси свершился около 980 г. при княжении Володимера – сына Ольги Святослава и рабыни Малуши. Малуша и Добрыня были детьми древлянского князя Мала. Володимер первым из династии Рюриков стал проводить чисто славянскую политику. Можно даже предположить, что именно с него началась династия правителей со славянской кровью. Володимер изгнал из своей дружины варягов и переселил в Волго-Окское междуречье славянское население.

Однако вопреки усилиям князей, Новгородская земля продолжала оставаться федеративной и демократичной. Новгород сложился из трех центров (концов). Основателем древнейшего из них мог быть князь Олег, который в это время прибыл на Русский Север, расставшись с Киевом. По археологическим данным, Новгород (*нова* – по-вепски “болото”) сформировался около 930 г. как центр той части летописной веси, которую называли людьми. Второй центр принадлежал мерянскому (финскому) племени Нерева и звался Неревский конец (отсюда, вероятно, и ведет начало сетуская народность). В это время древнейшую часть города стали именовать Людин конец. Так как княгиня Ольга родилась и выросла в неревской среде, а

